

I kärlekens namn

I kärlekens namn

*– Om människosynen,
den nya kvinnan och
framtidens samhälle
i fem litteraturdebatter
1881–1909*

Lisbeth Stenberg

NORMAL

Arbetet med denna bok har stötts av Vetenskapsrådet som även lämnat medel till dess publicering.

BILDER: Eva Fryxell, Ellen Key och Anne Åkerhielm ur Kungliga bibliotekets samlingar i reproduktion av Jessica Lund. Anna Lindhagen ur Stockholms stadsarkivs samlingar.

Särskilt tack till Ibsenhuset, Grimstad bymuseum för bilden av Sophie Adlersparre, Finska litteratursällskapet för porträttet av Alexandra Gripenberg samt till släktingar för hjälp med porträttet av Alma Cleve i privat ägo.

Normal förlag ger ut normkritisk litteratur.

Normal förlag
Sveavägen 59
Box 350, 101 26 Stockholm
www.normal.se

Copyright © Lisbeth Stenberg 2009
Omslag och grafisk form Katy Kimbell
Tryckt 2010 hos Olssons grafiska
ISBN: 9789185505746

INNEHÅLL

9	INLEDNING
12	Två händelser som format svensk litteraturhistorieskrivning
14	FEM DEBATTER
15	Om emancipation och sedlighet
16	Om modernitet och den nya kvinnan
18	NORMER, ESTETIK OCH KANON
19	Människosyn och kärleksbegrepp
23	KVINNOR I RÖRELSE MOT DUBBELMORALEN
23	EN INTERNATIONELL SAMHÖRIGHET
25	EN LITTERÄR KVINNOOFFENTLIGHET VÄXER FRAM 1860–1880
25	En emancipatorisk idealism
28	Sophie Adlersparre
31	Eva Fryxell
34	Godhetens pedagogik
46	DUBBELMORALEN UNDER ATTACK
46	Sedlighetsförespråkarna som radikal rörelse
52	Synddebatten – Adlersparre om Kerfstedts ”Synd”
61	Adlersparre om Ibsens ”Gengångare”
66	Fryxells kulturanalys
71	Sedlighetsdebatten
73	Adlersparre möter motstånd
76	Alma Cleve till angrepp mot estetik som könspolitik
83	MODERNITET OCH REAKTION PÅ KVINNOKRAV
83	EN MARKNAD FÖR LITTERATUR
87	Autonoma fält och realism
92	TVÅ DEBATTER OM ELLEN KEYS NYA KVINNOIDEAL
92	Naturalismdebatten – om 1880-talets kvinnliga författare
100	Ibsenstriden 1898
105	Ställningstagande och strategier
117	Kvinnlig överlägsenhet
122	ELLEN KEY I NY RÖRELSERIKTNING
126	EN KRISTEN OFFENSIV
127	Anna Sandström
131	Hilma Borelius
133	Mathilda Roos

- 141 Alfhild Agrell
143 Förnuft och känsla
144 EN FRAMSTÖT INOM ESTETIKEN
152 FRÅN KVINNOSYN TILL MÄNNISKOSYN

157 **KVINNOR I FOLKBILDNING OCH ARBETARRÖRELSE**

- 158 BILDNING FÖR JÄMLIKAR
160 Studenter och arbetare
163 FOLKBIBLIOTEKSBLADET
164 Axel Hirsch
165 Anna Lindhagen
171 Gerda Meyerson
173 Gurli Linder
174 Folkbiblioteksbladets innehåll
180 Folkbildningsstrategier och kvinnospecialiteter
183 KAMP MOT SMUTSLITTERATUR
187 MORGONBRIS – ARBETARKVINNORNAS EGEN RÖST?
188 Fredrik Ström anger tonen
190 Dikter och berättelser i Morgonbris
197 Kvinnosyn och tendens
201 Frida Stéenhoff
206 Maria Larsen
209 KVINNOBILDNING OCH ASSIMILATION
212 Marginalitet och strategier

217 **DEN NYA KVINNAN OCH LITTERATUREN KRING ÅR 1900**

- 217 Kvinnorna och pressen
219 MODERNITETSDEBATTEN HÖSTEN 1909
220 Annie Åkerhielm om gammalfeminister och erotomaner
227 Angripna författare svarar
230 Alexandra Gripenbergs försvar för kvinnorörelsen
233 Klara Johansons ironier
235 Anna Lindhagens sanningsökande
238 Annie Åkerhielm och en ny kvinnopolitisk position
244 Romaner och positioner

267 **KAMPEN OM NATIONEN**

- 268 DEN LITTERÄRA MANLIGT DOMINERADE OFFENTLIGHETEN
EFTER SEKELSKIFTET
269 Storstrejken 1909

270	De tigande diktarna
272	Strategi och litteratursyn
275	Historieskrivning och emancipation
277	KVINNORÖRELSE OCH LITTERATUR
280	Selma Lagerlöf som samlande författare
283	STRINDBERGSFEJDEN
285	Nationalinsamling och fackeltåg
288	HEROISERING AV EN MILITANT AV MASKULINITET
292	Kultur- och människosyn inom den radikala vänstern
298	Antisemitism och manlighet i Sverige
300	En manlig högeroffensiv
304	KVINNOSYN OCH KVINNORS STÄLLNING I LITTERATUR OCH DEBATT
304	Strindbergs kvinnosyn
307	Kvinnosyn i Lagerlöfs nationella författarskap
308	Två fester i december 1909
313	FOLKHEMMET SOM SYMBOL
321	EMANCIPATION OCH LITTERATUR
321	NORMSYSTEM FÖR LITTERATURBEDÖMNING
324	Litteratur och socialitet
329	HISTORIESKRIVNING
331	Ett kritiskt övertagande?
333	EN ANNAN BILD AV DET LITTERÄRA LIVET
336	Moralisk eller omoralisk enhet?
341	SUMMARY
342	The first debate 1881 and women's attack on moral double standards
343	The Modern Breakthrough 1880 –1887
344	Women's debates on modernity 1893 and 1898
345	Women in popular education and the leftwing-movements
346	The New Woman in literature 1909
347	The Strindberg feud and the battle over the Nation
349	Ethics, Aesthetics and Politics
351	NOTER
385	KÄLLOR OCH LITTERATUR
410	REGISTER

Inledning

I en tid av identitetskriser hade litteraturen kring sekelskiftet 1900 en privilegierad roll för att forma både individuella och kollektiva identiteter. Jag vill öppna för en annan historia om den svenska litteraturen än den som dominerat under 1900-talet. Identitetsskapande genom berättelser, myter och symboler inom en litterär kultur är i högsta grad verksamma politiska krafter. Det råder en hård kamp om vilka berättelser som skall få auktoritet i det kulturarv som traderas. Hur ser den nationella självbilden ut? Vilka bilder av maskulinitet och femininitet förmedlas genom de verk som får status som kanon? Vilka försvinner? När något exkluderas ur det historiska minnet försvinner även kampen om inflytande. Istället för en berättelse om upprepade konfrontationer och koalitioner presenteras en förenklad bild av maktpositioner som förefaller mer stabila än de egentligen varit.

Rörelser för förändring stärks genom spridning av berättelser som stöder dem. I den här boken beskrivs hur kvinnor som kritiker argumenterat för litteratur som innehöll de föreställningar om människan de önskade se förverkligade i samhället. I Sverige började en kvinnolitterär offentlighet skapas 1859 när *Tidskrift för hemmet* utgavs för första gången. Jag följer dess framväxt och fem debatter mellan 1881 och 1909. Debatterna har som gemensamt tema hur den nya kvinnan borde skildras i litteraturen och visar på konfliktlinjer mellan kvinnliga företrädare för olika positioner. Samtidigt syns ett strategiskt manövrerande i förhållande till dominerande maktsfärer där kvinnor på grund av sitt kön alltid är underordnade. Många av kvinnorna som får komma till tals i debatterna är sådana som försvunnit ur historieskrivningen. Frågan om hur historieskrivningen går till är också central och återkommande i min framställning.

Idag är det berättelser i många olika medier som tjänar som identifi-

kation för grupper och individer. Men det finns fortfarande en dynamik mellan de som dominerar och grupper och enskilda som har olika emancipatoriska projekt. Genom att lyfta fram litteratursyn och agerande hos kvinnor som verkade inom tidigare emancipationsprojekt kan vi idag använda historien för att utveckla demokratin. Finns det något man skulle kunna beteckna som en demokratisk estetik? Den frågan har lett mig då jag letat bland texter av kvinnor kring sekelskiftet 1900. Ett svar är att idéinnehållet har fått kvinnor att initiera debatter och formulera sig kring litteraturens funktion och värde. Litteraturen var bärande i idédebatten. På grundval av de debatterandes idéer och den människosyn de företräder kan deras litteratursyn bedömas som demokratisk eller ej. Men begreppet demokrati är vanskligt att använda. Dess historia visar att varken under antiken eller i upplysningstraditionen var "folkstyret" en angelägenhet för alla. Efter franska revolutionen uppstod snabbt en kamp om vilken innebörd som skulle läggas i dess slagord: frihet, jämlikhet, broderskap. Kvinnor fick inte fulla mänskliga rättigheter utan särbehandlades med hänvisning till biologisk skillnad. Erfarenheterna av den terror som inträffade i folkets namn efter franska revolutionen gjorde att demokrati av dess motståndare kopplades till föreställningar om våldsam omstörtning.¹ Kring sekelskiftet 1900 användes inte ordet demokrati på det mer entydigt positiva sätt vi gör idag, då det förknippas med en människosyn som innebär alla människors lika värde. Denna moraliska innebörd anges i den svenska regeringsformen och är inte något som ligger i begreppet.²

Men vad innebär då estetik? Jag använder definitionen "kritisk reflektion om konst, kultur och natur" som återfinns i *Encyclopedia of Aesthetics*.³ Enligt den definitionen bör kvinnornas åsikter hamna centralt då man skall beskriva den estetiska reflektionen kring sekelskiftet 1900. Det har inte skett i historieskrivningen hittills.

Att litteraturhistorien tjäna politiska intressen har ofta dolts av en retorik om objektivitet. Denna insikt utgör grunden för aktuella försök att skriva nya typer av litteraturhistoria. Jag ansluter mig till sådana omskrivningsprojekt, teoretiskt utvecklade av Linda Hutcheon och Mario J.

Valdés i *Rethinking Literary History*⁴ och omsatta i en intressant praktik i tre volymer av *Literary Cultures of Latin America*.⁵

Mario J. Valdés, som granskat litteraturhistorieskrivningen ur ett postkolonialt perspektiv, skisserar hur litteraturhistoria kan bli ”effektiv” och ”öppen”. Det kan den bli om den förklarar utvecklingen, rörelserna och mottagandet av symboliskt material. Det handlar om att öppna för glömda möjligheter – för mothistorier. Men Valdés varnar för att nya berättelser riskerar att bli en mängd supplement till traditionen. Effektiv litteraturhistoria förändrar litteraturhistorien från att ha varit en stängd bok till att bli en öppen process av undersökning. Motståndet är starkt eftersom omskrivningsprojekt hotar, inte bara sedan länge etablerade kategorier, utan även själva grunden för institutionell exklusivitet över kulturell identitet.⁶

En historia om produktion och reception av komplexa figurationer av liv kan bara skrivas som en del av de krafter i samhället som är kulturen – litteraturhistoria bör, enligt Valdés, vara en rörelse mot en historia av litterär kultur. Det senare definieras som cirkulation av bilder, berättelser och föreställningar med vilkas hjälp ett samhälle kan identifiera sig. En litterär kultur kännetecknas av att det finns en konflikt mellan olika tolkningar. Valdés anser således att grunden för all effektiv litteraturhistoria/kulturhistoria är en undersökning av hur historia görs eller skapas.⁷

Denna bok vill vara ett bidrag till en öppen, mer effektiv historieskrivning om den svenska litteraturen kring sekelskiftet 1900. En utgångspunkt är kravet på litteraturen att fungera identitetsskapande, som samtliga företrädare för olika emancipationsprojekt i mitt material har. De är oeniga om mycket, men eniga om att litteraturen är av nytta och tjänar vidare syften. 1900-talets dominerande synsätt har hävdad autonomi för konsten. I mitt material syns det tydligt hur debatter mellan kvinnor, förutom om innehåll och gällande estetiska normer, hela tiden även handlar om att ta kommandot över historieskrivningen. Kampen om tolkningsföreträde gäller både historieskrivningen om kvinnorörelsen och tolkningen av centrala författarskap.

Den litteraturhistoria som skrivits om kvinnor har ibland haft karak-

tären av att vara ett supplement till den traditionella historieskrivningen. Företrädesvis kvinnliga forskare har lagt till kvinnor som fallit ur beskrivningar av litterära genrer, epoker eller stilriktningar. Mitt syfte här är mer långtgående. Jag vill ifrågasätta perspektiv som dominerat i den traditionella historieskrivningen. De debatter mellan kvinnor jag beskriver handlar i grunden om människosyn och rör frågor om hur samhället skall organiseras. Jag vill med min framställning bidra till att återinsätta litteraturen, och i en vidare mening berättandet, i en roll som en politiskt ytterst verksam kraft. Det innebär inte att jag anser att all litteratur måste göra politisk nytta. Jag vill visa hur viktigt det varit för företrädare av olika rörelser att sprida sådana identitetskonstruktioner som stöder deras sak.

Två händelser som format svensk litteraturhistorieskrivning

När man skriver historia samlar man olika fakta och dokument och sätter samman dem så att de utgör en händelse. En metod för att öppna litteraturhistorien är att lyfta fram centrala händelser i historien om en litterär kultur och låta dem belysas ur nya perspektiv. Jag använder denna metod och inför nya debatter i anslutning till det som framställts som avgörande händelser då den svenska litteraturens historia skrivits under 1900-talet.

Det moderna genombrottet ur ett nytt perspektiv

Kvinnorörelsen är det emancipationsprojekt jag följer i första delen av boken. Jag har återkommande sysselsatt mig med sedlighetsdebatten, som i litteraturhistorieskrivningen ofta går under beteckningen det moderna genombrottet. I nordisk litteratur är det moderna genombrottet kring 1880 den grundbult som hållit samman den traditionella litteraturhistorieskrivningen. Mina tolkningar kan ses som en mothistoria. Jag beskriver kvinnorörelsen som en rörelse för förändring som tävlade

med den modernitet som gick segrande ur tolkningsstriden.

I centrum för min framställning står den tidiga kvinnorörelsens stora strateg och entreprenör, Sophie Adlersparre och hennes like i analytisk skärpa, Eva Fryxell. Jag lyfter fram sedlighetsförespråkarna i Federationen som en radikal rörelse. Deras angrepp på borgerliga mäns dubbelmoral kan förklara den intensitet eller till och med det raseri som många män visade i debatten. Kopplingen mellan rörelser och litteraturkritik finns i hela min framställning och jag vill betona samspelet mellan individer och rörelser som verkar för förändring.

I skuggan av tigande diktare och Strindbergsfejden

I bokens andra del ger jag nya perspektiv på litteraturförmedling och litteraturdebatt i anslutning till arbetarrörelsen. Krav på emancipation började under slutet av 1800-talet resas av män och kvinnor från arbetarklassen och det ledde till organisering. SAP bildades 1889 och LO bildades 1898. Även enskilda och grupper inom borgerligheten engagerade sig för arbetarna och vad som är fokus här, deras läsning och folkbildningen. Jag lyfter fram kvinnor som var aktiva inom den tidiga folkbildningen och analyserar litteratursynen i *Folkbiblioteksbladet* 1903–1911. Jag presenterar även den litteratur som erbjöds arbetarkvinnorna i deras första tidskrift *Morgonbris* 1904–1911. Vilka bilder av kvinnor skulle föras ut till folket? Arbetarklassens män fick allmän och lika rösträtt före kvinnor och det speglar hur kvinnofrågan ställdes åt sidan.

Männens kamp mellan en politisk vänster och höger har dominerat historieskrivningen vilket ofta har bidragit till en polarisering. Historien om folkbildningen under 1900-talets första år har närmast uteslutande handlat om manliga aktörer. Det som framställts som avgörande händelser inom litteraturen är dels Erik Hedéns artikel ”De tigande diktarna” där han efter storstrejken 1909 kritiserade författarna för att inte ta ställning för arbetarna, dels Strindbergsfejden som följde därpå. Jag diskuterar den senare som del av en offensiv från en militant maskulinitet och en kamp om historieskrivningen.

Jag lyfter fram en debatt mellan kvinnor som pågick samtidigt, men som inte fått status av litterär händelse. Jag belyser även olika kvinnopolitiska positioner i relation till den nationalism som växte fram kring sekelskiftet 1900. Selma Lagerlöfs skapade i *Jerusalem* och *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* symboler för ett samhälle präglad av tolerans där alla, liksom i det goda hemmet, har en självklar plats. Detta framtidsideal skilde sig avsevärt mot radikala utopier i samtiden. Den samförståndsanda i landet som Lagerlöf och många andra kvinnor i en bred politisk mitt verkade för syftade till att överbrygga motsättningar och i demokratisk anda inrikta krafterna på ett gemensamt arbete för landets framtid – ett folkhem. De kvinnliga ”diktarna” teg inte och de var definitivt inte överksamma. De har bara inte fått plats i historieskrivningen.

FEM DEBATTER

Fem debatter mellan kvinnor är min utgångspunkt. Den första, syndebatten 1881, initierades av Sophie Adlersparre och handlade om Amanda Kerfstedts novell ”Synd”. Den andra är sedlighetsdebatten. Den tredje är naturalismdebatten 1893 då Eva Fryxell ifrågasatte Ellen Keys sekulariserade livstro. Den fjärde debatt jag skildrar är en mer samlad opposition mot Ellen Key från organiserade kvinnor under den så kallade Ibsenfejden 1898. Den femte, modernitetsdebatten, inleddes av Annie Åkerhielm med en serie artiklar om ”Den nya kvinnan i litteraturen” hösten 1909.

Material för min framställning är debatterna som de fördes i tidningar och tidskrifter. I viss mån har jag kompletterat med brevväxlingar mellan aktörerna. För att vidga kontexten har jag gjort systematiska genomgångar av tidskrifter: *Tidskrift för hemmet*, *Dagny*, *Framåt*, *Kvinden og Samfundet*, *Nylænde*, *Sedlighets-Vænnen*, *Folkbiblioteksbladet* och *Morgonbris*. Eftersom forskningen om det moderna genombrottet och Strindbergsfejden är så omfattande har jag inte kunnat redovisa och relatera till

alla delar av den, utan jag har fått välja ut några framställningar. Därutöver har jag gått tillbaka till källorna. Samma sak gäller forskningen om folkbildningen och arbetarrörelsen. Jag refererar till en del av den, men kompletterar med källstudier som gör att jag kan öppna för nya perspektiv. Debatterna mellan kvinnor utgör en mothistoria och genom dem skapas en ny kontext för de debatter som länge haft ställning som avgörande litterära händelser.

Om emancipation och sedlighet

När kvinnor som författare, översättare och kritiker började synas i offentligheten i början av 1800-talet skapade de nätverk över hela västvärlden. Krav på emancipation var ett gränsöverskridande fenomen. I de debatter mellan kvinnor jag skildrar använder de själva sparsamt ordet emancipation, det begrepp som senare ofta fått beteckna kvinnors strävan att nå ökad jämlikhet. Många kände tveksamhet inför begreppet. Det kunde ha en alltför utmanande innebörd. På grund av George Sand, som ibland klädde sig i manskläder, fick uttrycket under 1830- och 40-talen en innebörd av att kvinnor imiterade män.⁸ Adlersparre och Fryxell använde företrädesvis uttrycket qvinnofrågan. Trots att det alltså i viss mån är anakronistiskt har jag valt att använda begreppet emancipation.

Kring 1880 etablerades avdelningar av organisationen Federationen i Norden. Federationen var en radikal gren av den tidiga kvinnorörelsen och dess mål var att avskaffa den reglementerade prostitution som förekom i en rad västeuropeiska länder. I den första debatt jag beskriver, synddebatten 1881, utmanade Sophie Adlersparre utgivaren av *Finsk tidskrift* C. G. Estlander. Debatten handlade om Amanda Kerfstedts novell ”Synd”. Både tillkomsten av texten och Adlersparres ställningstaganden har sin förutsättning i den rörelse mot dubbelmoral som växt fram. Jag tolkar intensiteten i den debatt som följde som en reaktion på utmaningen som den nya organiseringen innebar. Sedligheten som striden stod om innefattade mer än frågor om samlevnad mellan könen. Sedlighetsdebatten är den andra debatt som behandlas. Inramningen den får

av övriga debatter öppnar för nya samband. I fokus står de äldre kvinnor som ställde krav på männens sexuella beteende och önskade utöka kvinnors rättigheter och inte, som varit vanligt i den dominerande historieskrivningen, de unga män kring Georg Brandes som kämpade för fri tro, fri press och fri kärlek.⁹

De äldre förespråkarna för kvinnofrågan argumenterade inte bara mot den modernitet Brandes och bohemerna stod för. De utmanades även av Ellen Key som utformade sin livstro bland annat i opposition mot den felaktiga inriktning hon ansåg den tidigare kvinnorörelsen haft. Den tredje och fjärde debatten rör Keys moderna projekt. Jag lyfter först fram Eva Fryxell då hon 1893 i naturalismdebatten kritiskt granskade Keys människosyn. Därefter beskriver jag den så kallade Ibsenfejden 1898.

I min analys av debatterna mellan Ellen Key och kvinnorörelsen använder jag mig av den tyske historikern Reinhart Kosellecks analyser av historiska grundbegrepp. För Koselleck är politik en oförsonlig kamp som utspelas med vapen, men också med ord och begrepp. I glidningarna mellan innebörder utspelar sig viktiga konflikter i historien. Det pågår en kamp om att göra begrepp entydiga.¹⁰ Då Ellen Key ställde sig i opposition till den tidigare kvinnorörelsen tog hon över provokationen som metod från bohemerna. I debatterna blir en kamp om centrala begrepp synlig på ett unikt sätt. Key använde ett nyspråk som innebar att hon radikalt förändrade innebörden av vissa begrepp, vilket gjorde det svårt för hennes motståndare att argumentera mot henne. Flera av de historiska grundbegrepp Koselleck analyserat figurerar i debatterna, men mellan kvinnorna står striden främst om innebörden av ”kvinna” och ”kärlek”.

Om modernitet och den nya kvinnan

De fyra debatter som behandlas i första delen av boken rör frågan hur en ny emanciperad kvinna bör vara. Människosynen utgör den grundläggande skillnaden mellan de olika alternativa synsätten. En vidare beskrivning av kontexten kring den femte debatten 1909 visar att så även var fallet den gången.

Annie Åkerhielm gick hösten 1909 ut i fem stora artiklar i *Stockholms Dagblad* och gav sin syn på ”Den nya kvinnan i litteraturen”. Hon satte kvinnobilder i aktuell litteratur i relation till ett nytt radikalt kvinnoideal. När hon förespråkade plikt och en sträng moral där kvinnan skulle underordna sig sin man och inte ens kräva rösträtt gick det på tvärs mot den rösträttsrörelse som höll på att växa sig stark.

Under den moderna masspolitikens genombrottsstid spelade litteratur och andra former av symboliskt material en avgörande roll vid skapandet av nationella självbilder, och kring år 1900 var forrådet av nationella identiteter paradoxalt nog något av en internationell rörelse.¹¹ Olika grupper försökte vinna tolkningsföreträdet för begrepp som ”folk” och ”nation”. Evolutionsteorin fick stort genomslag under senare delen av 1800-talet. Det ledde bland annat till att föreställningar om olika arvsanlag användes för att ge svar på hur framtidens människor och samhälle skulle kunna skapas. Alla individer var inte lika önskvärda i de framtidsutopier som presenterades. Det särartstänkande Key representerar var bara ett av flera nya eller nygamla sätt att kategorisera människor och gradera deras värde efter det.

För att problematisera kultursynen hos några av de personer i min framställning som företräder en särartssyn använder jag historikern George L. Mosse sätt att analysera nationalismen som ett trossystem. Mosse förstår fascism som en form av nationalistisk revolution med en egen ideologi och egna mål. Historikerns uppgift är för Mosse att förstå de myter som folk lever på. Han anser att tro och drömmar är centrala i den dynamik som fascismen utvecklade.¹² När nationalismen allt mer blev en sekulariserad religion var utformningen av symboler och ritualer en viktig grund för dess genomslag.¹³ Den militanta maskulinitet, som fascismen och kommunismens stereotypa mansideal är exempel på, figurerar även i svensk politik. Genom några porträtt öppnar jag för ett sådant perspektiv på radikala aktörer inom kulturområdet.

I historieskrivningen om kvinnornas ställningstagande under det tidiga 1900-talet behövs en kritisk distans för att förstå de mörka sidorna av moderniteten. Flera av de vänsterradikala kvinnor som lyftes fram

av kvinnoforskningen under slutet av 1900-talet visar sig ha en elitistisk och särartspräglad människosyn. Den mest betydelsefulla av dessa är Ellen Key vars tänkande står i centrum för två av de debatter under 1890-talet jag skildrar. Key var betydelsefull även in i det nya seklet inte minst genom sitt engagemang för folkbildningen där hon inspirerade unga av bägge könen. Några av dessa, liksom den vänsterradikala författaren Frida Stéénhoff, granskas kritiskt i min framställning.

NORMER, ESTETIK OCH KANON

I min undersökning är en utgångspunkt att de grunder som litterärt värde utmäts efter är en del av de maktstrukturer som hindrat kvinnors jämlikhetssträvanden.

I den första debatten framgår detta tydligt. Adlersparre tar då explicit upp Estlanders och andra mäns ”värdemått”. Utifrån den dominerande idealrealistiska värderingsnormen ville de hänföra kvinnlig kritik mot dubbelmoralen till den didaktiska litteraturen. Adlersparre utgår även hon från en idealrealistisk estetik, men kräver att ett kvinnligt förändrande perspektiv skall få utrymme inom den sköna litteraturen. De exempel jag därefter tar upp visar hur skilda sakuppfattningar ledde till hård kamp mellan företrädare för olika kvinnopolitiska riktningar, men samtidigt framgår att de i stort hade en likartad litteratursyn.

Det visar sig att även företrädare för arbetarrörelsen ställde krav på författare att i sin litteratur föra fram de ideal rörelsen själv omfattade. Jag argumenterar för att man kan tala om en handlingsinriktad, emancipatorisk estetik och lyfter fram gemensamma drag i en sådan.

Människosyn och kärleksbegrepp

En historieskrivning med ett emancipatoriskt perspektiv öppnar för granskning av den syn på människan som litteraturen förmedlar. Människosynen är en viktig faktor vid olika emancipatoriskt orienterade kritikers bedömning av litteratur. Utifrån detta kan två linjer i min berättelse dras som går på tvärs mot de hitintills dominerande. Den första och den övergripande rör den ständigt pågående kampen mellan en bred inkluderande människouppfattning och olika former av elitistiskt särartstänkande. Min historia är där inget supplement till tidigare berättelser där ett sådant perspektiv för det mesta saknas. I debatterna mot Ellen Key förespråkade de äldre emancipationsföreträdarna ett brett kärleksbegrepp grundat i deras egen långtgående omtolkning av det kristna budskapet. Ellen Key snävade in kärleksbegreppet till att gälla en relation mellan en man och en kvinna. Hos Key fick den heterosexuella föreningen mellan en överman och en överkvinna som sammanfördes genom en instinktstyrd Eroskänsla ställningen som central rit i hennes nya religion, livstron.

När Key förde fram en kvinnlig särart kan det sägas handla om en modernisering och omformulering av det idéstoff som de tidiga företrädarna för kvinnosaken vände sig mot – att kvinnor främst skulle kategoriseras utifrån sin könstillhörighet, det vill säga på biologiska grunder. Vad jag vill betona är att Keys föreställning om könen var del av det särartstänkande som präglade hela hennes människosyn.

Begreppen likhet och särart användes en period flitigt inom den nya kvinnoforskningen. Senare kritiserades uttrycken för att vara alltför trubbiga och inbjuda till ett dikotomiskt tänkande. Teorier om genussystemet ledde till att man började tala i termer av essentialism och konstruktivism.¹⁴ Ulla Wikander har nu återvänt till begreppen och modifierat dem. Istället för likhet förordar hon uttrycket jämlikhet. Kvinnorna vid de internationella kongresserna kring sekelskiftet 1900 som hon studerat hävdade aldrig att män och kvinnor var biologiskt lika. Vad de kämpade för var att män och kvinnor skulle behandlas lika i en samhällslik kon-

text. Begreppet jämlikhet hör hemma inom ett legalt, juridiskt område och rör frågor om vilka rättigheter individer som kan anses ha olika karaktäristika skall tillerkännas.¹⁵ I likhet med Wikander har jag valt att använda uttrycket jämlikhet.

Med begreppet särart avser jag företeelser som används på olika sätt för att skapa skillnad mellan människor. En exkluderande människosyn kan till exempel innebära att en grupp skiljs ut och förs fram i litteratur och kritik. De värderingar som då används positivt om ”det naturliga” och ”de bästa människorna” fungerar som förebilder, normer. Andra urskiljs som avvikande. Etnicitet, ras, kön eller sexuellt beteende kan användas för att kategorisera människor.

Under hela 1800-talet pågick en förändring av normer kring sexualiteten och en problematisering av detta är en underliggande huvudlinje i min berättelse. När heterosexualiteten moderniserades användes nya hot- och motbilder för att stärka den. Forskning som visar på hur konstruktioner av heterosexualiteten förändras över tiden finns idag även utifrån svenskt material från tiden kring sekelskiftet 1900. Den visar hur viktigt det var att upprätthålla en isärhållning av maskulint och feminint kön och hur tabun mot homosexualitet förstärktes.¹⁶

Då jag tidigare skrivit om Selma Lagerlöfs författarskap har jag visat hur hon just kring 1880 upplevde problem med sin egen identitet, som en kvinna som älskade kvinnor. En äldre vänskapskultur ersattes av en sexualisering som samtidigt innebar en heterosexualisering. De nya former av tabu mot samkönad kärlek som då skapades ledde till att det i offentligheten blev en starkt stigmatiserad identitet, samtidigt som det blev en identitet.¹⁷ Detta paradoxala förhållande framgår inte av de debatter jag skildrar. I litteraturkritiken och den offentliga debatten var de som identitetsberättelser knappast möjliga att formulera. Några försök finns men de rösterna tystnade snart i en offentlighet där olika särartsföreställningar fick allt större genomslag.¹⁸

Kvinnor i rörelse mot dubbelmoralen

EN INTERNATIONELL SAMHÖRIGHET

Den svenska kvinnorörelsen organiserades officiellt 1884 då Fredrika-Bremer-förbundet bildades men kvinnofrågan har en viktig förhistoria. Framförallt måste borgerliga kvinnors emancipationsprojekt förstås som en gränsöverskridande intellektuell gemenskap. Det pågick ett utbyte mellan borgerliga kvinnor över hela västvärlden. Det tal om demokrati som formulerades i amerikanska frihetsförklaringen och under revolutionen i Frankrike ledde till krav på emancipation. Idéerna om alla människors lika värde och rättigheter gav snabbt upphov till definitionsstrider – vilka människor skulle detta gälla?¹⁹ I grunden handlade det om ifall mänskliga rättigheter skulle utmätas efter skillnader mellan människor eller grundas i jämlikhet. Den senare frågan om rättigheter kom upprepade gånger att överflyglas av den förra biologiskt grundade om natur där inte minst den medicinska vetenskapen under seklets gång allt mer fantasifullt bidrog med nya rön som stärkte uppfattningar om kvinnor som väsensskilda från män.²⁰

Litteraturen var under 1800-talet det viktigaste medlet för kvinnor att göra sig hörda. De skrev skönlitteratur och det var i relation till litteraturen som de förde fram sina etiska ställningstaganden. I litteraturen kunde de, mer eller mindre öppet, framställa moraliska dilemman som de upplevde. För att bearbeta sin situation använde och utvecklade kvinnliga författare olika stiltraditioner – sentimentala, romantiska, sensationella och realistiska.²¹

Kvinnor som författare var viktiga då romanen slog igenom under första delen av 1800-talet. De förnyade genren samtidigt som författarskap blev en nisch där de kunde försörja sig. Borgerliga kvinnor var också en stor ny läsargrupp. När de började sluka romaner utmålades det som en fara för familj och samhälle. De skrivande borgerliga kvinnornas situation över hela västvärlden rymde många likheter. Kvinnor som läsare var inte inneslagna i nationella rum. I flickornas uppfostran utgjorde språk en hörnsten och det innebar att många kunde läsa romaner i original. Det fanns också många förmedlare som knöt samman den litterära kultur kvinnor höll på att utveckla över landsgränserna. De verkade som översättare och introduktörer.

En rad kvinnliga författare, särskilt anglosaxiska, var framgångsrika inom en typ av litteratur, som med en nedsättande beteckning avförts som didaktisk. Jane Tompkins hävdar i *Sensational Designs. The Cultural Work of American Fiction 1790–1860* att linjen från de kvinnor som utvecklade den religiösa diskursen under 1800-talet har varit en av de mest betydelsefulla ända fram till vår tid.²² Hos amerikanska kvinnliga författare kring 1850 kan man tydligt se hur en religiös föreställningsvärld används för emancipatoriska syften. Tompkins beskriver hur Harriet Beecher Stowes utopi frammanar en värld som inte styrs av våld utan av kristen kärlek. För Stowe var det avgörande att förändra hjärtat hos medborgarna för att på så vis åstadkomma en förändring av samhället. Centrum i en jordisk himmel förlägger hon, liksom många andra kvinnor vid denna tid, till en värld där kvinnan styr. Här figurerar inga hierarkiska institutioner som kyrka och domstolar utan här råder samarbete. Minsta omsorg, enkla ting i samvaron, får en rituell karaktär. Den strategi Stowe använder är att utgå från etablerade livsmönster och trosystem och dra ut dessa till ytterlighet och kräva att de tillämpas för alla, inte bara i en sluten familjekrets. Så läst blir budskapet inte konservativt utan något som kräver en total omorganisation av samhället.²³

Den människosyn och omvälvande tolkning av det kristna budskapet som är grunden i till exempel Harriet Beecher Stowes författarskap återfinns hos företrädare för kvinnors emancipation inom den tidiga ameri-

kanska kvinnorörelsen. Den viktigaste var Elizabeth Cady Stanton som var en viktig förebild för många inom den nordiska kvinnorörelsen. Inspiration till den nytolkning av den kristna läran hon stod för kom bland annat från kväkarnas tankar om ett inre ljus i varje själ. Utgångspunkten var att en mans och en kvinnans själ var lika mycket värda. Därför borde alla hinder som fanns för kvinnor, inom institutioner, i lagar och i traditioner, upphävas. De samhälleliga begränsningarna för kvinnors utveckling i det jordiska livet kunde nämligen anses hindra kvinnors möjlighet att nå frälsning och ett evigt liv.²⁴

I utgångsläget syns de internationella banden tydligt i de kvinnotidskrifter som började utges vid mitten av seklet. Mycket av material, idéer och uppslag hämtades från andra samtida emancipatoriska kvinnoinitiativ. I sina tidskrifter började kvinnor utveckla samtal om litteratur och pröva modeller av litterär kritik. I ett första skede skrev kvinnor i Sverige ofta under manlig pseudonym, senare under eget namn. Men i en vidare offentlighet var det under hela 1800-talet mycket svårt för kvinnor att få utrymme att skriva litterär kritik.²⁵ I min berättelse ligger fokus på dynamiken i samtalet i Sverige men det är viktigt att hela tiden hålla öppet för den nationsöverskridande karaktären av rörelsen. Litteratur med ett innehåll som talade till borgerliga kvinnor hindrades inte av landsgränser.

EN LITTERÄR KVINNOOFFENTLIGHET VÄXER FRAM 1860–1880

En emancipatorisk idealism

Fredrika Bremer, Sophie von Knorring, Emilie Flygare-Carlén och andra skrivande kvinnor använde sina romaner för att delta i de samhälleliga samtal som pågick under första delen av 1800-talet.²⁶ Två texter fick även tidigt kvinnor att delta i offentliga diskussioner. Det var Almqvists *Det går an* från 1839²⁷ och Fredrika Bremers *Hertha* från 1856. Kvinnor hade i båda dessa debatter två stora normkomplex att förhålla sig till. För

det första dekorum, att det inte ansågs lämpligt för en kvinna att träda ut i offentligheten och för det andra de ideal som rådde vid bedömning av litteratur. I det senare fallet dominerade föreställningen inom den skandinaviska kulturen under perioden 1830–1870 att det sköna och det nyttiga och goda skulle förenas. Det var grunden inom den riktning som går under beteckningen idealrealism.²⁸ Idealrealismen hade också antiromantiska drag och i kontrast till romantiska drag av universalism skrev män inom akademien under perioden till exempel den nationella litteraturens historia.

Elisabeth Mansén hävdar att perioden 1830–1880 skulle kunna utnämnas till den kvinnliga estetikens epok i vårt land. Om Thekla Knös poesi använder hon uttrycket ”konsten att förgylla vardagen”.

Det är det enkla och vardagliga som skall skildras, miljön får gärna vara hem- och familjelivet. Idyllen och den tuktade naturen avlöser himlastormande känslor och dramatiska naturscenerier. Men det till synes banala skall genomlysas av idealet. Bakom de realistiska litterära föresatserna ligger en idealistisk verklighetsuppfattning.²⁹

Avsikten med Thekla Knös poesi var inte att göra poesin prosaisk utan att med dess hjälp förädla det vardagliga. Mansén anser att nedvärderingen av denna typ av litteratur har bidragit till att man inte har reflekterat över de ideal tidens kvinnliga författare omfattade.

Jag kommer att ge några fler pusselbitar i denna 1800-talstradition, som skulle kunna betecknas som en del av en emancipatorisk idealism, det vill säga en litteratur med en inriktning mot att öka jämlikheten i samhället. De kvinnor som under denna tid började diskutera litteratur och som jag kommer att lyfta fram visar att inom ramen för idealismen kunde litteraturen omsättas i praktiskt och handlingsinriktat intresse till förmån för olika typer av emancipation. Jag börjar med en presentation av två viktiga pionjärer.

Sophie Adlersparre och Eva Fryxell var ledande ideologer då kvinnofrågan i vårt land började drivas av kvinnor själva. De rörde sig inom en religiös föreställningsvärld och argumentationen riktades mot kyrkans ortodoxa maktavare.³⁰ De betonade kvinnan som människa och som sådan jämlik med mannen. Den åsikten dominerade bland skrivande kvinnor alltifrån de började framträda i den svenska litteraturen under eget namn.³¹

För både Adlersparre och Fryxell var den samtida skönlitteraturen central. Pionjärerna Adlersparre och Fryxell kan båda liknas vid kritiker av den typ som i anglosaxiskt sammanhang går under beteckningen "Victorian sage". Kännetecknen på en sådan skribent är känslan att ha en viktig funktion i sitt samhälle. Författaren intar en position som något av en modern motsvarighet till Gamla Testamentets profeter.³² Man kan uttrycka det som att dessa tidiga kvinnliga kritiker demonstrerade sin kompetens i aktuell maskulin retorik och försökte utnyttja en patriarkal intellektuell modell.

Sophie Adlersparre

Sophie Adlersparre (1823–1895) född Leijonhufvud, växte upp på godset Helgerum i Kalmar län och utbildades i hemmet och senare i mamsell Bjurströms flickpension i Stockholm. Fadern fick ekonomiska svårigheter och efter hans död bidrog Sophie till sin och moderns knappa uppehälle med att göra översättningar. Sent i livet, 1869, gifte hon sig med riksdagsmannen Axel Adlersparre. Hon använde sin skarpa penna för kvinnosaken då hon under signaturen Esselde först skrev 36 år i *Tidskrift för hemmet* och senare i *Dagny*.

Sophie Adlersparre var utan tvekan den mest inflytelserika bland de tidiga förespråkarna för kvinnosaken i vårt land där hon tog en rad initiativ.³³ Särskilt viktiga var starten av Nordens första kvinnotidskrift *Tidskrift för hemmet* 1859 tillsammans med Rosalie Olivecrona och bildandet av Fredrika-Bremer-förbundet 1884. Kvinnors första egna pressröst levde i ett ytterst problematiskt förhållande till den offentlighet den var en del av. För att nå de kvinnor som befann sig i hemmen måste innehållet noga vägas mot det som ansågs passande.³⁴ Att hitta en egen retorisk stil visade sig inte vara helt enkelt och under den första tioårsperioden kan man följa ett experimenterande med utsagepositioner. Anna Nordenstam har beskrivit och diskuterat hur Adlersparre kreativt utnyttjade ett signatur- och rollskrivande. Med tiden ersattes hos henne ett lekfullt och humoristiskt skrivsätt av en tung auktoritativ stil.³⁵

När Fredrika-Bremer-förbundet bildades uttalades målsättningen att organisationen skulle vara politiskt neutral.³⁶ Adlersparre byggde upp ett stort kontaktnät av inflytelserika kvinnor och män i olika politiska läger som hon manövrerade strategiskt och skickligt mellan. I skönlitteraturen krävde hon en tendens i emancipatorisk riktning. Hon betonade litteraturens nytta och vikten av ett budskap som syftade till ”det goda”. Som i så mycket annat kunde hon här luta sig mot arvet efter Fredrika Bremer.³⁷ Git Claesson Pipping har urskiljt tre perioder i *Tidskrift för hemmet* och därmed även i Adlersparres litteraturbevakning. 1860-talet betecknar Claesson Pipping som en upplysande period då tyngdpunkten låg på facklitteratur. Mellan 1868 och 1877 stod främst sociala frågor på dagordningen men skönlitteratur diskuterades allt mer. Frågan om hur tendens i litteraturen skulle förstås och om den var konstnärligt berättigad togs återkommande upp. Från 1878 var skönlitteratur och ny svensk dramatik tidskriftens mest framträdande ämne.³⁸ Även om man kan iaktta förskjutningar i Adlersparres kritik betonar Claesson Pipping en konstant övertygelse om att litteraturen och verkligheten, eller litteraturen och publiken, levde i en växelverkan.

I flera avseenden kan Adlersparre som kritiker jämföras med Carl David af Wirsén. För Wirsén innebar uppdraget som smakdomare att han

fungerade som ett slags skyddande censurinstans så att inte olämplig litteratur skulle tränga in i hemmen.³⁹ Liksom Wirsén är Adlersparre ofta offensiv och stridbar i sin auktoritativt formulerade kritik mot det icke önskade. Med sin tidskrift, riktad direkt in i borgerlighetens högborg, tog Adlersparre på sig den delikata uppgiften att både skydda hemmet och förändra vad som kunde accepteras som läsning för kvinnor och unga. Att positionen som förändrande moralist var möjlig för Adlersparre i offentligheten kan delvis förklaras med kvinnans roll som moralens väktare i borgerlighetens komplementära könsordning.

Adlersparre hade en helt annan uppfattning om vad som var konstnärligt än de ledande manliga idealrealistiska kritikerna. Det berodde på hennes definition av konstens samhällsfunktion och hennes vilja att förändra maktförhållandet mellan könen. Adlersparre ansåg att det var skillnad på mäns och kvinnors bedömning av litteratur och uppmanade kvinnor att delta i den offentliga debatten. Om de gjorde det skulle det kunna, om inte helt förändra så ändå avsevärt åstadkomma ”en väsentlig omläggning af de gamla rågångarne mellan det goda och det sköna”.⁴⁰

Adlersparre fick genom sin tidskrift kontakt med kvinnliga författare och hon engagerade sig i deras litterära utveckling.⁴¹ Det uppstod ibland konflikter då Adlersparre såg det som sin uppgift att genom kritik av idéinnehållet försöka förmå skribenterna att använda sin talang för den ”sanna frigörelse” hon förespråkade.⁴² Selma Lagerlöf, som var på väg mot sin debut, fick under en avgörande period stöd och handledning. Brevväxlingen mellan henne och Adlersparre visar hur en utbildning i ”godhetens pedagogik” kunde se ut.⁴³ Fler än Lagerlöf lärde sig nyttiga handgrepp av Adlersparre. Det råder ingen tvekan om att det handlade om ett genomtänkt estetiskt program.

Både Git Claesson Pipping och Anna Nordenstam anser att Sophie Adlersparre var viktig för att bana väg för de samhällsdebatterande kvinnliga författare som var så framgångsrika i början av 1880-talet. Att den betydligt yngre danske kritikern Georg Brandes fått stå ensam som den som förespråkade en litteratur som satte problem under debatt ger en skev bild av det moderna genombrottet i Norden.

Eva Fryxell

Eva Fryxell (1829–1920) var äldsta dotter till prästen och historikern Anders Fryxell, som hon bland annat bistod då han skrev de sista delarna av sitt populära verk *Berättelser ur svenska historien*. Hon växte upp i Sunne och blev undervisad i hemmet. 19 år gammal övertog hon ansvaret för hushållets ekonomi som varit vanskött. Eva hade två systrar, Louise och Mathilda, som liksom hon förblev ogifta. Louise utbildade generationer av diakonissor vid Ersta. Från 1869 bodde familjen under vintrarna i Stockholm där Eva och Mathilda efter faderns död delade lägenhet. Eva och Mathilda var båda starkt engagerade i Federationen och nykterhetsrörelsen.

Eva Fryxell började skriva litterär kritik på 1860-talet, men hennes perspektiv breddades och under 1880-talet var hon en bred könskritisk samhälls- och kulturskribent.⁴⁴ En första ansats i riktning mot den idéanalytiska kritik som Eva Fryxell kom att utveckla presenterade hon i *Tidskrift för hemmet* 1864. Hennes uttalade syfte var att granska representativa verk ”som bäst och klarast uttala de idéer, hvilka, under en viss tidsålder, röra sig inom och lifva samhället”. Den utgångspunkten finns sedan hela tiden i hennes skrivande. Det innebär att litteraturen förstås utifrån den historiska periodens ekonomiska, politiska och kulturella förhållanden. I två stora artiklar i *Tidskrift för hemmet* krigsåret 1871 granskar hon till exempel ”Den nya sociala romanen i Tyskland, betraktad som nationalstämningens upphov och uttryck”. Även i hennes första större verk från 1880 *Quinnofrågan. Jemförelser mellan de tre stora kulturfolkens nutidsåsikter rörande könsens psykiska och sociala ställning* är avsikten delvis att förstå idémässiga skillnader utifrån nationella särdrag. Eva Fryxell granskade främst manliga tänkare och författare och för att skapa auktoritet skrev hon under manlig pseudonym. Fryxells kritik har inte blivit ihågkommen i kritikhistorien. Hon hamnade mellan sin samtids liberala kritiker i pressen och de män som verkade inom akademien.

Liberalismen var vid denna tid knappast en enhetlig företeelse, men det fanns en gemensam grundläggande spänning i dess företrädares förhållande till det litterära etablissemanget. Huvudmotståndare blev uppsalaromantikerna, fosforisterna. Romantik stod mot antiromantik. Esteticism och estetisk teoretisering stod mot betonande av det praktiska. Den högre litteraturen hade sedan medeltiden haft nära relationer till hovet, aristokratin, kyrkan och universiteten. Då det i Sverige växte fram en etisk kritik på liberal grund inom pressen under 1820- och 30-talen var det närmast universitetens maktställning man ville bryta. Den litterära kritiken hade starkt politisk karaktär. Avsikten var att göra slut på de exklusiva skolorna och föra ut litteraturen till fler. En ny typ läsarvänliga, essäistiska recensioner infördes efter engelskt föredöme av kritiker som Johan Peter Theorell och Carl Fredrik Bergstedt.⁴⁵

Drag från dessa kritiker går att känna igen hos Eva Fryxell. Gemensam

är åsikten att fiktionslitteratur inte är förmer än annat skrivande, men då litteraturen fick ett allt större inflytande blev det viktigt att genom kritiken leda in författarna och läsarna på önskvärda vägar. I synen på den moral och politik som skulle föras fram finns dock avgörande skillnader mellan dessa manliga agnostiska, liberala kritiker och deras kvinnliga motsvarighet. Den hätskhet Theorell visade fosforisterna liknar hans syn på "fruntimmers-litteraturen" och han betecknades redan i sin samtid som en "vresig kvinnohatare".⁴⁶ Bergstedt hade en mer välvillig inställning till kvinnors emancipation men för honom står denna fråga knappast i fokus. Eva Fryxell är här exceptionell då hon hela tiden har ett könskritiskt perspektiv.

I sina analyser av verk med övergripande eller teoretiska anspråk kunde Fryxell vara skarp. När det kom till diktning och skönlitteratur var hon mer försiktig. Ett problem hon uttrycker på följande sätt: "I följd af den menliga ofullkomligheten framkomma ofta nya eller klarnande sanningar på ett så dunkelt och tvetydigt sätt eller blandade med så många sofismer och paradoxer, att den nya sanningen nästan bortskymmes af de värdelösa, förvillande eller farliga bisatserna."⁴⁷

Adlersparre var hårdare i sin granskning av fiktiva verk än Fryxell. Hon bedömde oftare än Fryxell kvinnliga författare och hennes granskning av idéinnehållet i deras verk har fått mer uppmärksamhet i så måtto att hon länge avfördes som en bakåtsträvande moralist av både radikala män och kvinnor. Fryxells breda kulturkritik har helt fallit i glömska. Orsaken kan vara att hon sökte delta i en dialog med män om politiska, filosofiska och religiösa grundfrågor. Hon höll sig inte inom ramarna för sådant som gällde kvinnors emancipation. Men hon saknade institutionell förankring och hon hade inte heller den centrala position som Adlersparre skaffade sig genom *Tidskrift för hemmet*.

Godhetens pedagogik

Även om litteraturen var central för Adlersparre och Fryxell såg de den ändå främst som ett medel för att lösa sociala frågor. Det ”sociala” var ett område som utvecklades mellan de privata och offentliga sfärerna. Det var ett nytt område för handling, debatt och tänkande. Från de flesta arenor där detta diskuterades var kvinnor utestängda. *Tidskrift för hemmet* var ett undantag och under 1860- och 70-talen upptog sociala frågor stort spaltutrymme. Folkbildning och självhjälp blev svaret för att komma åt fattigdom. Enbart välgörenhet var ingen lösning. Litteratur om kooperation, arbetarföreningar och sparbanker rekommenderades som inspiration för att råda bot på missförhållanden.⁴⁸

Adlersparre och Fryxells kristna grund innebar att de såg människan som ofullkomlig, men med möjligheter att utvecklas både till det bättre och till det sämre. De använde de höga moraliska positioner som kvinnor tillskrevs för att understryka vikten av inre förändringar hos individer, men de behöll även ett större samhälleligt perspektiv. Svaret på problemen var bättre människor. Fryxell skriver:

Så möta oss öfverallt missförhållanden, orättrådigheter, våld, våld och svek, som ingen juridisk lag mäktar förekomma eller straffa, och från hvilka menskligheten kan befrias endast genom en allmän höjning af hennes sedliga ståndpunkt.⁴⁹

Området för samhälleligt intresse blir brett i Fryxells argumentation då hon framhåller att de flesta områden av mänsklig verksamhet är oåtkomliga för den lagstiftande och verkställande makten.

Per Wisselgren har visat hur det mellan 1870–1890 sker ett slags brytning i diskussionen om det sociala.

Filantropin, den socialt inriktade skönlitteraturen, socialpolitiken och socialvetenskapen utgjorde i detta avseende olika försök att hantera, behandla och komma tillrätta med problemen. Det

var i diskussionerna kring den sociala frågan som de sociala problemen i samtiden begreppsliggjordes och kring vilka de olika sociala praktikernas diskursiva formering ägde rum.⁵⁰

Den uppfattning som kom att dominera var att det sociala behövde organiseras och regleras. Led i en sådan formering var att området etablerades inom akademien kring 1900 och i statliga myndigheter på 1920-talet. Institutionaliseringsen innebar inom alla dessa områden en maskulinisering.⁵¹

Vad Wisselgren, liksom de flesta andra historiker, inte lyfter fram, men ändå i viss mån pekar på, är de alternativa röster som försvann då det sociala etablerades organisatoriskt. De kvinnor som varit aktiva inom dessa områden och som senare kom att utföra arbetet, ställdes successivt under manlig ledning i hierarkier där eliter utformade ramarna för de uppgifter som ansågs nödvändiga.

Den tidiga kvinnoens förtredare hade en helhetssyn där individens utveckling var kärnan i hur en förändring skulle kunna ske. Den helhetssynen är grunden även i deras litteratursyn. Av olika sätt att tolka den liberala individualism som växte fram under 1800-talet visar Adlersparre och en rad senare kvinnor en förkärlek för Erik Gustaf Geijers personlighetsfilosofi. I samband med 100-årsminnet av Geijers födelse 1883 publicerade Adlersparre i två nummer av *Tidskrift för hemmet* en bred översikt över hans tänkande. Hon lyfte då särskilt fram punkter där hon instämde. Det gällde familjens roll och vikten av en riktig uppfostran. Uppfostran är inte lika med ”konsten att bringa färdigheter” som Adlersparre anser i jämförelse vara något tämligen lätt. Uppfostran är karaktärsbildning – en harmonisk utveckling av en människas förmågor där viljan är central. Det viktigaste är vad uppfostraren själv är ”till hjerta och hufvud”, citerar Adlersparre Geijer och fortsätter själv: ”All mensklig bildning är samhällsbildning och sker i och för samhället, från det enklaste, som är hushållet, upp till staten. Men mellan samhället och dess medlemmar råder en ständig vevverkan; individerna bestämma det hela och det hela bestämmer hvar och en”. Hon framhåller Geijers kristna grund för en egen kritik av att kyrkan inte lever upp till de kristna

moralbegreppen. Överhuvudtaget kan man säga att hon använder Geijer för att föra fram sina egna synpunkter. Hon lyckas till och med genom ett inkluderande grepp få det att framstå som sannolikt att han skulle ha kunnat förorda samma mål för uppfostran av flickor som av pojkar:

Skall nu också qvinnan hafva sin andel i denna uppfostran? Skall målet äfven för hennes utveckling vara, icke blott att som hitills väckas till känsla af sitt beroende af andra, sin offerpligt för det gemensamma, utan ock till medvetende af sin frihet och till insigt om huru beroendet och friheten kunna förenas?

Ja, det är tyvärr, en fråga, som Geijer icke kom i tillfälle att afhandla.⁵²

Före sitt avfall, övergången till liberalismen 1838, visar sedan Adlersparre att Geijer knappast skulle ha skrivit under på kvinnors uppfostran till ”frihet”, men hon tar sig alltså själv friheten att fastslå att hans personlighetsprincip skulle gälla lika för båda könen även om han inte explicit behandlat ämnet.⁵³

I tiden var det brist på män vars idéer var användbara för att stärka argumentationen för kvinnors mänskliga rättigheter. Att hylla Uppsalaakademikern Geijer som skyddspatron var knappast en självklarhet för Eva Fryxell. Hennes far Anders Fryxell hade kritiserat Geijer och stod för en liberalism som var mer samhällsförändrande. Fryxell skilde sig därmed från Sophie Adlersparre som låg närmare de lugnt samhällsbevarande värderingar som Geijer stod för. Men det var inte så att Eva Fryxell närmande sig socialistiska eller ”ultraliberala” värderingar. Hennes kristna människosyn gjorde det omöjligt. De yttre förändringar som förespråkades av utopister och reformatorer som Saint-Simon, Marx och Lassalle var, enligt Fryxell, inte tillräckliga för att komma till rätta med samhällets problem.

Hos kvinnosakskvinnorna finns här en avgörande skillnad i förhållande till de svenska moraliska utopier under 1800-talet som Inga Sanner kart-

lagt.⁵⁴ Hos de senare finns genomgående en tro på att det goda inom människan skall segra genom frihet från olika samhällsliga missförhållanden. Fryxell och Adlersparre betonade istället en inre moralisk utveckling. Pionjäreernas, Adlersparres och Fryxells, tro på godheten innebar definitivt inte att de bortsåg från livets mörka sidor. Snarare tvärtom. Men deras övertygelse var att de goda krafter som fanns, såväl inom varje människa som i samhället, aktivt måste stärkas. Det goda måste ständigt lyftas fram och ett önskvärt beteende tränas med hjälp av det som skulle kunna kallas godhetens pedagogik. Läsvanor och god skönlitteraturen var ett viktigt medel för att åstadkomma ett bättre samhälle. Men fiktionen kunde även innebära en fara. Fryxell skriver:

Skönlitteraturen har i vår tid större makt än i någon föregående. Näst tidningspressen är den samtids inflytelserikaste opinionsbildare. Det är ej blott nöje man väntar och begär af nutidsromanen utan ock svar på sociala, religiösa och moraliska spörsmål. Häre ligger orsaken till genrens opropotionerliga dimensioner, ett sjukdomstecken, en anomali. Men så mycket större är ock romanförfattarens ansvar, och likaså recensentens.⁵⁵

Att pedagogiskt utbilda och leda författare och läsare för att de skulle kunna främja kvinnosaken var en uppgift Adlersparre och Fryxell tog på sig. Det kommer att framgå när jag nu skall presentera några exempel på hur kritiken kunde se ut.

Att tukta med varsam hand – Exemplet Lotten von Kræmer

I en anmälan av diktsamlingen *Ackorder* av Lotten von Kræmer i *Tidskrift för hemmet* 1871 kan man avläsa Adlersparres syn på lyrik.⁵⁶ Hon tar avstånd från poesi som urartar till ”ett slags diktare-sjelfviskhet”. ”Skalden skall gifva, icke prisgifva sig”, det vill säga bör ålägga sig en självbegränsning både inåt och utåt. Risken kan här vara större för en kvinna då hennes rika känsloliv inbjuder till ”oafåtlig sjelfanalys”. Adlersparre antyder att det kan vara orsaken till att Lotten von Kræmers dikter hittills

bedömts hårt av kritiken. Vad hon sedan gör i sin tio sidor långa presentation är att lyfta fram det hon anser värdefullt och i övrigt komma med råd för förbättring. Ett uttryck som ofta återkommer hos Adlersparre är att en författare har ”missbrukat sina gåfvor”, så även Lotten von Kræmer. Det skrivna bör först och främst vara något ”genomlefvat” och det bör även ha en avsikt och ett mål. Bägge saknas i Lotten von Kræmers skrivande. ”Sångaren irrar omkring i verlden sökande – hvad?” Hon behöver förutom kunskap och självkritik, någon eller något att leva för. ”Dikten är ju blomman af lifvet och ju högre lif ju högre skönhet!” Att kvinnosaken bjöd ett utmärkt ämne var en självklarhet för Adlersparre. Flera dikter av Lotten von Kræmer publicerades senare i tidskriften. Där finns oftast en social tendens och ett anslag som med sentimentaliteten som grepp väcker känslor. Att Adlersparre kunde vara hårdhänt då hon utövade sin pedagogik för godheten och ”den sanna frigörelsen” visar behandlingen av Lotten von Kræmer.⁵⁷

I *Tidskrift för hemmet* fanns ett behov av poesi som kunde väcka känslor. Den typ av lyrik som Adlersparre sökte för publicering var en genre som utvecklades parallellt med kvinnorörelsen.⁵⁸ Många dikter publicerades anonymt och Adlersparre plockade ibland texter från andra tidskrifter som hon lät översätta. Även mäns dikter fördes fram, till exempel dikter av Pontus Wikner och Carl David af Wirsén. Eva Fryxells entusiasm är bland annat stor över ”Trä-kol. Rim af Olof Stig”. Bakom pseudonymen dolde sig riksdagsmannen Oscar Stackelberg som både i dikter och i sitt politiska värv verkade för kvinnors emancipation.⁵⁹

Exemplet Rosa Carlén

I Eva Fryxells kritiska inlägg varierar tilltal och tonläge beroende av vad som avhandlades och vilka läsare hon vände sig till. Hennes första artikel i *Tidskrift för hemmet* publicerades 1862 och var utformad som ett ”Bref till Lea” där författaren uppmuntrades och fick välvilliga råd till utveckling. Ett senare uppdrag från redaktören Adlersparre gällde att uppmärksamma en anonym populär svensk författare. Bakom pseudonymen dolde sig Emilie Flygare Carléns dotter Rosa Carlén.⁶⁰ Fryxells kritik fick en

novellistisk form. Ett samtal mellan två systrar avlyssnas och nedtecknas av en äldre gentleman, en vän i familjen. Flickorna har fått i uppdrag av sin far att välja något lämpligt för högläsning i familjen. ”Författaren till Agnes Tell” är den yngre system, Marias, favorit. Den äldre system, Hedvig, håller inte med. Hon vänder sig mot hur författaren framställer kärleken. Maria har svårt att förstå detta och tycker att ”hennes åsigt om en evig, oföränderlig kärlek är det mest upphöjda i hennes romaner”. Hedvig anser att den kärlek som prisas i romanen är en ”outredd instinkt”. För att motivera kärleken måste författaren ta sin tillflykt till ”magnetiska krafter”. Hedvig förnekar inte att en ”instinktartad” kärlek existerar, men invänder mot att den framställs som den högsta uppenbarelsen av kärlek mellan man och kvinna. Maria hävdar att i ”vårt prosaiska, beräknande tidevarf” behöver man ibland läsa en roman som gör känslan rättvisa. Hon fortsätter: ”Alltid håller du reflexionens kalla vatten öfver min glödande entusiasm.” Hedvig invänder:

Gör rättvisa åt känslan! – men hvilken känsla? För att kunna göra rättvisa åt den känsla förf. framställer, måste vi först analysera den.

Därefter följer en sådan analys. Där finns grunddrag som återkommer i det mesta Eva Fryxell senare skriver.

Mig tyckes, att den kärlek förf. skildrar, bär prägel af att vara en ganska jordisk känsla, som hon vill upphöja till rang, heder och värdighet af en andlig evighetskärlek.

Under sitt fortsatta samtal med sin syster citerar Hedvig ur boken ”den högsta kärleken är egoistisk” och anför att det är ett ”splitternytt igenkänningstecken” på den eviga kärleken. System är benägen att hålla med och instämmer i att en oklar ”instinktartad” kärlek gett upphov till många olyckliga äktenskap. Men hon anser att det inte är fel att låta kärleken till en annan person framstå som ett renande och förädlade element.

Hedvig för mot slutet av samtalet även fram ett annat drag hon ogillar. Det är ”en böjelse att med och utan skäl driva gäck med vissa klasser af människor”. Hon anser en sådan attityd både ”barnslig och elak”.

Efter den kritiska analysen förs en rad positiva drag hos författaren fram. I romanerna finns många skarpsinniga iakttagelser av miljöer och personer. Språket är väl funnet och utarbetat och ibland rent av ”blixtrande qvickt”. Hedvig säger att hon inte alls, som systemen hävdar, vill göra författaren till ”långtrådig moralpredikant” eller ”filosofierande blåstrumpa”. Hedvig önskar att författaren ”genom allvarliga studier skulle kunna utveckla vissa sidor af sin medfödda författaretalent”.

Formuleringen av förhoppningen att den granskade författaren skall utveckla åsikter som överensstämmer med de tidiga kvinnosakskvinnornas egna förekommer både hos Fryxell och hos Adlersparre. Det är något av en stående formel i kritiken av kvinnliga författare. Likaså förekommer konkreta råd. I Fryxells ovan refererade novellistiska framställning ryms olika läsararter i behandlingen av en populär författare. Det greppet är pedagogiskt och innebär att kritikern med varsam hand kan lägga fram sina egna synpunkter.

Kvinnlig missriktning – Exemplet Ouida

Ellen Key började medarbeta i *Tidskrift för hemmet* då hon var 25 år gammal. Hennes första artikel 1874 handlade om Camilla Collet. Året därpå publicerades två långa osignerade artiklar om ”Ouida's författarskap” som har tillskrivits Key.⁶¹ Den första artikeln är ett tydligt nybörjarförsök medan de två efterföljande texterna språkligt och innehållsmässigt skulle ha kunnat vara skrivna av Adlersparre. Korrespondens visar att Ellen Key fick i uppgift av redaktören att skriva om den populära men ideologiskt tveksamma författaren. Troligtvis har vi här ett exempel på en ung kritiker som skriver en text i nära samverkan med sin handledare.⁶²

Texten om Ouida är något av ett paradexempel på hur Adlersparre ansåg att en god kritik skulle vara uppbyggd. Då även Fryxell, som framgått ovan, fick i uppgift att belysa ett kvinnligt författarskap med stor läsekrets verkar det vara ett område Adlersparre försökte lyfta fram för

kritisk granskning. Det gav henne även tillfälle att leda kritikerna in på den väg hon önskade.

Artiklarna om Ouida ingick i en serie om ”Missriktningar inom den nutida romanlitteraturen”. Impulsen till granskningen av ”Englands kanske populäraste och mest lästa författarinna” hade hämtats från *Contemporary Review*. Det intressanta är att Key/Adlersparre inte instämmer i den engelske kritikerns åsikter utan tar avstånd från hans sätt att ”med åtlöje och förakt tillintetgöra sitt föremål”. Även om Ouida har svagheter som kan sammanfattas som ”*bristande naturtrohet och frånvaron af sedlighetsmedvetande*” så har den manlige skribenten ”begått en orättvisa både mot Englands läsande allmänhet och mot Ouida”. Hennes romaner var populära i Sverige och i *Tidskrift för hemmet* togs hennes romaner på allvar. Hon ansågs skicklig trots att hon vände på Adlersparres värdeskala. Vad Ouida gjorde uppfattades som att ”kläda det onda i ljusets dräkt, att af lidelsens slafvar göra ödets martyrer”. I skildringarna framhålls nästan ”lasten som ädelhetens högskola”. Analysen är skarp och kan jämföras med vad dagens litteraturforskare tar upp då de börjat göra omläsningar av glömda populära kvinnliga 1800-tals författare.

Ouidas signum var sekulariserade societetsromaner med romantiska intriger som utspelade sig på exotiska platser. Beskrivningarna av de oftast italienska miljöerna är suggestiva. De kvinnliga centralgestalterna kan oftast bara lösa sin situation genom att offra sitt liv för den man de älskar. Även om huvudpersonerna kan vara både män och kvinnor står alltid den kvinnliga kroppen i centrum. Kvinnorna försöker undgå att deras kroppar behandlas som varor. De avkläds systematiskt makt och värdighet och kvinnlig renhet blir en omöjlighet. Men genom ett offer kan även den mest utsatta kvinna få Kristuslika drag.⁶³

Det som idag kan ses som borgerliga kvinnors sätt att bearbeta maktmissbruk och självförakt betonades i Keys/Adlersparres samtida könskritiska läsning som ett hot mot kvinnors emancipation och mänskliga växt. I kritiken betonas att Ouida överdrivet idealiserar sina aristokratiska manliga hjältar. För männens frihet finns inga gränser:

Ouidas botemedel synes oss icke leda till annat än att den mögnade mannen lika väl som ynglingen med hänsynslöshet söker vinna hvad han begär om ock till sitt eget förderf. ”Att så sin vildhafvre i ungdomen” och derunder ej undvika någon frestelse, men noga hvarje band, som undfallenhet för den samma kunde pålägga, synes oss icke leda till den rena osjelfviskhet, som är en betingelse för den verkliga kärleken och som tryggar dess val [...]. (s. 115)

Dessa män kan i romanerna helt överraskande visa det största ädelmod. Det kritiseras eftersom det går emot uppfattningen att det goda är något som ständigt måste tränas in för att bli en vana:

Att den, som under långa år satt jaget och njutningen framför annat, derigenom förlorar sin känsla för sanningen, sin kraft då profvets stund kommer, är dock en lika vanlig som väckande erfarenhet, och man kan knappast fatta den medvetlöshet, som Ouida i detta fall visar. (s. 115)

Att Ouidas bilder av kvinnor grundas i ett ”*förakt för kvinnan*” slås fast. Hennes centrala kvinnogestalter är något av naturbarn som befinner sig i samhällets gränstrakter och det är dessa äventyrliga kvinnor Ouida låter ”genomeldas af den högsta kärleks flamma” som gör att de offerar sig för den man som blivit deras Gud (s. 126). De kvinnor inom societeten vilkas juveler och klädsel Ouida gärna dröjer vid framställs däremot som kalla och ”sjelfviska”. Här tillerkänns författaren en viss kvickhet som är som skarpast ”då det gäller hennes eget kön och dess dårskaper, mot hvilka hon ofta riktar udden”. Det påpekas att Ouida alltför gärna drar fram ”verldslivets sämsta sida” men å andra sidan overridealiserar ”landstrykeri”.

Artikeln avslutas med att Key/Adlersparre lyfter fram positiva drag samt att den ”obestridliga begåfning Ouida eger” erkänns. Därefter följer en vädjan till författaren att ”genom uppfostran, studier och sam-

vetsgrannhet” välja en ny väg. Men om hon inte gör det måste hon brännmärkas och ses som en fara för de svenska hemmen som det ligger på kvinnorna att ingripa mot. Med hänvisning till kvinnornas ansvar avslutas artikeln: ”På dem är det ytterst som hjälpen beror; på dem är det äfven som likgiltigheten i detta hänseende i första hand kommer att straffas” (s.131).

Är detta Ellen Keys formuleringar? Troligen överensstämde det i stort med Keys åsikter vid denna tid men det är antagligen Adlersparre som ligger bakom den systematiska analysen. När Ellen Key efter sex år som medarbetare, 1879, letar efter ett sätt att försörja sig på är *Tidskrift för hemmet* den enda tidskrift hon kan tänka sig en närmare anknytning till.⁶⁴

Kritik för förändring

En reflekterad syn på kritikens uppgift finns i det man kan se som Adlersparres kritiska testamente. Innehåll och uttryckssätt pekar mot att det var hon som 1891 skrev artikeln ”Något om den uppfostrande kritiken af En olärd”.⁶⁵ Den korta texten slutar med frågan: ”Hvem skall hos oss föra den uppfostrande kritikens runor med den äran”. Den form av kritik Adlersparre ägnat sitt liv åt beskrivs i texten och då hon gick bort fyra år senare fanns knappast någon arvtagare.

Artikelförfattaren tar avstånd från en kritik som bara är ”klanderkonst”. Där litteraturen står högt är kritiken ”upphöjd och lärorik”. Ett utslag av det är att även oliktankande behandlas på så sätt att kritikern försöker uppfostra både unga diktare och läsarna. Denna uppfostran jämförs med annan sådan, ”den enkla och dock så ofta svårlärda konsten att framälska det goda genom att i kärlek tukta det onda, som står det i vägen”. Kritikern omtalas som ”hon” och med ett bildspråk hämtat från odlingens fält. Hon skall ”omhulda hvarje kraft, som knoppas i folkets diktarsjäl”, men även gallra bort ogräs som hotar att kväva det nya.

Kritiken skall sålunda värja dess frihet att växa och utvecklas efter sin egendomliga art; hon skall också i tid tukta missbildningar och beskära vattenskott, som hota den sunda naturliga

tillväxten, och lik en god örtagårdsmästare skall hon förbinda de sår, som hon själf slagit, på det de må läkas och ej komma telingens ädla safter att rinna bort. Med andra ord, den uppfostrande kritiken får ej vara vapenlös [...]

Eva Fryxell framförde 1886 sin syn på kritikerns roll. Hon är ödmjuk i förhållande till den insats hon själf kan göra. Den frihet som fler människor än tidigare har att uttrycka sina åsikter fyller henne med både beundran och bävan. Men hon är orolig för de faror som det fria idélivet kan medföra. Hon anser att samhället har behov av fasta hållpunkter men frågar hur länge det finns krafter som kan stå emot dem som förordar våld för att upplösa eller tillintetgöra samhällsgemenskapen.

Om sådana kriser skola lyckligt genomgå, beror i ej ringa mån på kritiken. En af dess huvuduppgifter är att söka så vidt möjligt utreda och belysa de nya lärororna och i synnerhet egna uppmärksamhet åt sådana skrifter, som genom populärt och anslående skriftsätt tillvinna sig stor läsekrets och vidsträckt inflytande, och detta ej blott omedelbart utan i än högre grad medelbart genom skönlitterära skriftställare, som än vidare popularisera teorierna och göra dem mottagliga för den stora allmänheten. I romaner och berättelser personifieras idéerna och tränga i denna form ned till alla åldrar, kön och stånd. Skönlitteraturen är nu i visst fall hvad minuthandeln är för affärsverlden. Genom densamma spridas stora lager af å ena sidan vetenskapliga teorier, systemer och hypoteser, å andra sidan det omogna snillets, den ensidige fanatikerns paradoxer, sofismer och fantasier.⁶⁶

När Fryxell beskriver hur recensenter kan ta sitt ansvar visar det sig att det är just genom att göra den typ av granskning hon specialiserat sig på. Idéer som rör allmänmänskliga förhållanden, till exempel äktenskapsfrågan och religionen, och som sprids till en stor publik behövde enligt Fryxell särskilt belysas och granskas.

Det program för litteraturen som praktiseras i *Tidskrift för hemmet* och som Adlersparre och Fryxell även framför i sina reflexioner innebär att moral och etik spelar en huvudroll i synen på fiktionen. Skönlitteratur kan och bör utsättas för en moralisk utvärdering. Det handlar i första hand om verkens kvinnosyn. Den bör vara sådan att kvinnors mänskliga växt ges utrymme. Eftersom en förändring av både män och kvinnor var önskvärd uppmanrades författare att reflektera över och ta ansvar för sina framställningar. De vädjade till skribenterna att använda sina gåvor för det goda.

Litteraturen förstås alltså som något som har direkt samband med andra områden av mänsklig verksamhet. Den kan tjäna olika sociala och politiska syften. Författarens avsikt och sätt att tilltala sina läsare tillmättes stor vikt och kunde fälla det avgörande utslaget vid en bedömning. I slutändan handlar det om den hjälp läsaren får att reflektera över tillvaron och att välja det rätta och goda handlandet, och så bli en helgjuten person som även gör gott i samhället.

Det är viktigt att skilja mellan de budskap som ansågs nyttiga, rätta och goda av de olika enskilda kritiker eller grupper som kan kallas idealister eller idealrealister. De idéer som förespråkas genom en tillämpning av en godhets pedagogik är inte neutrala. I de kvinnliga emancipationsföreträdarnas tolkning står godheten för mänsklig växt i just den riktning de önskade. ”Det sköna” och ”det goda” är båda politiskt laddade begrepp som då de används skiljer olika typer av idealrealister från varandra. Det pågick en kamp om tolkningsföreträdet där konservativa företrädare önskade bibehålla status quo, det vill säga ett tillstånd där mannen var ett självklart överhuvud i samhälle och familj. Framväxten av Federationen, en moralisk reformrörelse, i vårt land var en viktig orsak till att sexualmoralen kom i fokus. En kritisk granskning av de borgerliga männens sexuella beteenden inleddes där. Man kan uttrycka det som att de borgerliga kvinnorna, till exempel inom Federationen, använde sitt tillskrivna moraliska överläge. I detta fall vände de kraven på moral inåt, mot förhållanden i familjen. Eva Fryxell var en av de främsta kvinnliga företrädarna för Federationen i Sverige. Även Adlersparre gav organisa-

tionen sitt stöd. Federationens uttalade syfte var djärvt och ligger långt ifrån det stillsamma förgyllande av vardagen som Thekla Knös ett par decennier tidigare haft som ledstjärna.

DUBBELMORALEN UNDER ATTACK

Sedlighetsförespråkarna som radikal rörelse

I litteraturhistorieskrivningen har man ofta tenderat att undervärdera organisationers betydelse i berättelser om strömningar i tankelivet. En anknytning till en rörelse har verkat demeriterande under tider då en stor författare setts som ett ensamt geni, vars individualitet ställt honom framför andra. Mitt antagande är att just bildandet av Federationen avsevärt bidrog till att lyfta fram de frågor om sexualmoral som skulle komma att dominera i litterära sammanhang i Norden fram till 1887.

Den brittiska federationen bildades 1875 av pastorskan Josephine Butler med Florence Nightingale som en av de tidiga tillskyndarna. Federationen växte snabbt. Kring 1880 samlades deltagare från olika delar av världen till internationella konferenser. Rörelsen bestod både av män och kvinnor. Den svenska avdelningen bildades 1878. Federationens syfte var att väcka opinion mot den reglementering av prostitutionen som förekom i många länder. Det handlade om en lagstiftning som innebar att prostituerade kvinnor var skyldiga att regelbundet låta sig besiktigas så att de inte bar på och kunde föra vidare könssjukdomar, särskilt syfilis. Kritikerna ansåg att reglementeringen innebar att samhället legaliserade en last som man istället borde bekämpa. Federationen i Sverige växte snabbt de första åren men mötte också hårt motstånd. Läkare förordade bordeller som ett bättre sätt att hindra spridningen av syfilis. I *Aftonbladet* drevs en formlig kampanj mot organisationen. Trots det skrev inte mindre än 2 500 kvinnor under en petition mot reglementeringen 1883. Men det motstånd man mötte innebar att Federationens medlemsantal

dalade och från mitten av 1880-talet ganska konstant kom att ligga på mellan 200 och 300 personer. En ny petition 1902 undertecknades dock av över 15 000 kvinnor men inte förrän 1918 avskaffades systemet.⁶⁷

De långtgående krav som Federationen drev, till exempel vad gällde prostitution, hade starkt stöd i de nordiska kvinnoorganisationerna. En kristen människosyn, emancipatoriskt tolkad, var i samtliga länder en grund för att kräva jämlikhet mellan könen. I *Nylænde*, den norska organisationens tidskrift, syns de klaraste analyserna. Kvinnors prostitution hade sin grund både i ett klass- och könsförtryck och förorsakades av nöd och fattigdom. Man skriver: ”Af hundrede kvinder, som nu lever af prostitutionen, er der ikke en, der vilde gjøre der, naar anden vei bødes dem en god social stilling”.⁶⁸ Många kvinnor engagerade sig i direkt arbete för att hjälpa prostituerade till ett annat liv, däribland Eva Fryxells yngre syster Louise, och på flera håll i landet upprättades räddningshem för fallna kvinnor.⁶⁹

Inom Federationens ramar fanns samtidigt tankeströmningar med en samhällsbevarande inriktning och en närmast revolutionär emancipatorisk art. Detta avspeglas även i den syn på litteratur som kommer fram i dess publikationer. Yvonne Svanström anser att organisationen under sin första tid definitivt var en radikal förening där kvinnors frigörelse var en självklar del, men att den senare fick flera sedlighetsivrare som medlemmar och en försiktigare framtoning. Men konstant var tanken att männen skulle förändras till att ta ansvar och utöva självkontroll.⁷⁰

Federationen kallade sig abolitionistisk efter antislaverirörelsen i USA vars kamp kröntes av seger i opinionen inte minst på grund av Harriet Beecher Stowes *Onkel Toms stuga*. Marken för Federationen som rörelse kan ses som beredd av skönlitteratur med ett etiskt, kristet budskap.

Sedlighets-Vännen och ”Dålig lektyr”

Den svenska avdelningen av Federationen utgav mellan 1878 och 1909 tidskriften *Sedlighets-Vännen. Den Allmänna abolitionist-federationens organ för Sverige*. I den finns några få exempelberättelser av rådgivande karaktär, en litterär genre som växte fram samtidigt med romanen, som

framställde föredömliga och avskräckande exempel i uppfostrande syfte.⁷¹ Även om det i tidskriften inte publicerades mycket fiktionsmaterial framgår att litteratur och läsning tillmättes en stor betydelse. Redan i andra numret inleddes en serie artiklar under rubriken ”Dålig lektyr”. Ingen författare till texten finns angiven, endast upplysningen ”Fri öfversättning från franskan”. Under hela året publicerades sedan ett par sidor i taget. I inledningen till den första artikeln anknyts tydligt till kristna värderingar på ett högstämt sätt. Gud har givit människan samvetet och Jesus Kristus till ledstjärnor men människan är svag och för ofta en ojämn strid mot det onda, som är egennyttan och lidelserna. ”Att anfalla eller blott rubba samvetet eller Evangelium, det är att rubba familjens och samhällets grundvalar” (s. 18). Det understryks att ”Evangelium” är något som gäller alla och att samvetet är ett ”adelskap” som kan höja varje människobarn. Man jämför inte en roman med en predikan men litteraturen har en uppgift att höja människor.

En god bok är den, som väcker själens begär till förädling och höjer oss öfver oss sjelfva. Vi kunna deremot anse hvarje sådan läsning dålig, som lemnar oss kalla för pligten, d.v.s. vår, måhända helt ringa, men dock heliga, dagliga, stundliga pligt. (s. 18)

Här syns tydligt det samhällsbevarande draget där var och en har sin plats. Mot denna ordning utpekas ett tydligt hot – den dåliga litteraturen.

Utspridd öfverallt, affattad i dagens smak, förande än folkets, än det högre samhällets språk, ofta framställd på tiljan; slutligen, på det ingen må gå miste derom, utminuterad i större och smärre tidningars följetonger, är romanen en magt. (s. 19)

Särskilt den ”sinliga romanen”, som uppehåller sig vid de lägsta begären och den ”fatalistiska romanen” där ”passionerna” behärskar människan, utsätts för kritik. Inom ramen för den kristna syn som skribenten poängterar är människan varken hög eller låg – inga människor är ”födda

för dyn” och den från början rena kan ”falla”. Alla måste kämpa striden mellan ont och gott. Att framställa livet på ett annat sätt är att ”förirra mången själ, ty det vore att såra sjelfva lifspunkten” (s. 20), det vill säga samvetet.

I den andra artikeln om ”Dålig lektyr” i *Sedlighets-Vännen* behandlas ”domstolsromanen”. De argument som anförs till försvar för den ”lätt-siniga litteraturen” överhuvudtaget granskas därefter. Artikelförfattaren höjer inga krav på censur och vill inte bli hopkopplad med ”moralister” som ser allt i svart. Istället värnar hon/han om ”de enfaldige” och folket. Flera exempel följer på hur ”frukten af flitig romanläsning” väckt begär som lett till brott.

Mer än en förförare börjar med att smyga någon slipprig berättelse eller sentimentalt omoralisk roman – allt efter omständigheter och karakterer – uti händerna på den unga flickan, som ännu synes honom för ren för hans låga afsigter. (s. 59)

Men litteraturen är inte bara farlig för den enskilde, den anses även kunna rubba ”samhällsbyggnadens grundvalar” (s. 60).

”... en lycklig litterär omstörtning”

De många texterna under rubriken ”Dålig lektyr” var indelade i tre huvudavdelningar, I–III.⁷² Om artiklarna inom den första avdelningen kan betecknas som i huvudsak samhällsbevarande så innehåller de följande delarna betydligt intressantare ställningstaganden. Uppenbart har man klippt samman olika texter. Stöd för de egna åsikterna söktes i de första artiklarna hos manliga författare som Dante och Cervantes. I del II rör sig skribenten i en mer kvinnlig värld och hänvisar till författare som Madame de Staël och George Sand. *Onkel Toms stuga* är det föredöme som främst betonas. Romanens värde försvaras med arbetet som denna typ av litteratur utträttat. ”Man har icke rättighet att af grundsats förkasta romanen sedan en roman banat väg för det befrielseverk, som Lincoln utförde och beseglade med sitt blod” (s. 67). Tonen är en helt annan i

denna artikel och allt tyder på att vi har att göra med en ny författare.

Istället för fördömande av dålig litteratur presenteras något av ett program för olika delar av det litterära området. Författarnas ansvar uttrycks med ett poetiskt-bibliskt anslag, som att de "hafva själavård" då de "utsår lefvande frön uti själen". Till författare riktas uppmaningar att använda sin penna i det godas tjänst:

Folket börjar längta efter upplysning. Hvad skall man gifva det att läsa? Det är en viktig fråga. Det är i synnerhet genom att inverka på inbillningskraften, som man har inflytande öfver folket, och Jesus, som älskade det så högt och kände det så väl, talade derföre genom bilder och liknelser. När skola de populära romanerna blifva trogna spegelbilder af de kärleksfulla känslor, de ädla tankar, de odödliga sanningar, som Jesus gifvit verlden? (s. 67)

Exempel på författare som i detta avseende är efterföljansvärda räknas upp: Charles Dickens, Jeremias Gotthelf, Rodolphe Töpfer, Fredrika Bremer, Miss Mulock, Emilie Souvestre, Urbain Olivier, samt författarduon Emile och Alexandre Châtrian. Idag är de flesta av dessa glömda men det handlar om berättelser som talar till känslan och söker stärka det goda inom människan. I artikel nummer III efterlyses en bättre barn- och ungdomslitteratur:

Det är viktigt, att de författare, som icke tro att konst är oförenlig med sedlighet, framför allt de, som äro ryktbara, mera sysselsätta sig med att skrifva för folket och ungdomen. De måste försöka att rätta sina arbeten efter de små tillgångarne, de måste kunna uppoffra något af den yttre lyxen och prydligheten uti sina arbeten, för att försäkra dem om en större spridning. (s. 74)

Eftersom tidningarna har så stor betydelse bör även de beaktas. Det behövs "goda tidningar för folket". Därefter tas även läsarnas ansvar upp.

De äldre bör vara förebilder för de unga och inte själva läsa ”tveetydiga romaner”. Istället kan man rekommendera och låna ut goda böcker inom sin egen krets. Men även till arbetarna bör god litteratur spridas. Ett viktigt led i det är att öppna läsesalonger där förutom litteratur även föreläsningar och eventuellt vissa spel och enkel förtäring kan erbjudas.

Dylika stiftelser, nyttiga öfverallt, skulle vara af nöden uti industriella medelpunkter och uti städer af en viss betydighet der ett stort antal unge män utan familj nästan oundvikligen drages in uti kafélifvet. Derigenom kan man förstå orsaken, hvarför de katolska arbetarcirklarne i Frankrike hade en så relativt stor framgång. Uti händerna på liberala män och mindre misstänkta för politiska syften, skulle framgången sannolikt blifva mycket större. (s. 75)

I den sista artikeln i serien fortsätter pläderingen för att ”bilda läsare”, ”så att de sjelf skjuta ifrån sig den lättsinniga litteraturens förgiftade bågare.” Man måste börja med barnen och lära dem att ”föredraga plikten för nöjet”. ”Om det är sant att ’litteraturen är ett uttryck för samhället’, bereda vi sålunda en lycklig litterär omstörtning” (s. 83). I avslutningen vänder sig skribenten till bokhandlare, förläggare och tidningsutgivare:

Liksom en matvaruhandlare anser för en hederssak, att ej lemna ut andra än goda varor, borde ibland dem, som förse allmänheten med litterära alster, bildas en liga af principfasta män, beslutna att, kosta hvad det vill, ej erbjuda läsaren annat än en sund andlig spis. (s. 83)

Att litteraturen av sedlighetsvännerna tillmättes en mycket stor betydelse vid danandet av framtidens medborgare framgår tydligt då man i artikelserien belyser ansvaret i alla led av litteraturproduktionen. Under 1800-talet och 1900-talets första decennier tog ”liberala män” många initiativ för att främja läsning.⁷³ Liksom de flesta rörelser vid denna tid skaffade även Federationen en egen boksamling med böcker till hemlån.⁷⁴

Federationens uppträdande innebar att gränserna för vad som kunde sägas snabbt vidgades. Dubbelmoralen, som innebar att det rått tystnad om hur män i borgerligheten tog sig friheter på det heterosexuella området, bröts brutalt då prostitutionen granskades och fördömdes i offentligheten.

Synddebatten – Adlersparre om Kerfstedts ”Synd”

I nyskriven dramatik och litteratur förde författare av båda könen fram äktenskaps- och sedlighetsfrågor. De första åren av 1880-talet innebar genombrottet för Anne Charlotte Leffler, Alfhild Agrell och Victoria Benedictsson på huvudstadens scener. Deras verk och den reaktion de väckte har uppmärksammats i tidigare forskning.⁷⁵ En del skapade debatt, andra skandal och intensiteten i inläggen i artiklar, föredrag och fiktion ökade fram till 1887. Men det var Sophie Adlersparre som djärvt öppnade en unik debatt där hon ifrågasatte den bedömning män i kulturetablissemangen gjorde av kvinnors skönlitteratur då de tog upp känsliga ämnen. Mottagandet av ”Synd” av Amanda Kerfstedt visar hur svårt det var för kvinnor att behandla tidens dubbelmoral. Novellen publicerades 1881 i *Finsk tidskrift*.⁷⁶

Huvudperson i berättelsen är den 18-åriga Gertrud. Hon framställs som lycklig, god, levnadsglad och med de högsta ideal, uppväxt i ett harmoniskt hem med en dyrkad fader som föredöme. Han har förmedlat den stora litteraturen till henne:

Det var hans röst, som gjort henne förtrogen med litteraturens skönheter, det var med en hänförande stämma han tolkade ädla mäns tankar, så livligt, så hjärterörande, att det aldrig föll henne in annat än att det var hans egna. Hur ofta hade hon icke sett hans öga tåras vid berättelsen om något drag av självuppoffring eller oförvägen tapperhet. Hur ofta hade hon icke med stolthet lyssnat till de värtaliga, de sköna ord, som strömmat flytande

och lätt från hans läppar, då han, som ofta hände, anmodades att föra ordet vid offentliga tillfällen. (s. 26)

Samtidigt som Gertrud möter en ung läkare som intresserar henne börjar hennes mor uppträda underligt och visa sig avog mot fadern. Intrigen byggs därefter långsamt upp. Pusselbit läggs till pusselbit och det blir allt mer uppenbart att fadern, i det egna hemmet, utnyttjar familjens piga sexuellt. Inte förrän dottern ertappar fadern kan hon tro något sådant utan lägger i det längsta skulden för disharmonin i hemmet på modern. Insikten om faderns otrohet fullkomligt krossar Gertrud liksom den tidigare drivit modern till självmordets gräns. Novellen slutar med att den unge läkaren kommer för att förklara Gertrud sin kärlek. Hon vill inte lyssna när han säger att hon måste bära det lidande som kunskapen om faderns brott förorsakat henne. Han anser att hon haft för höga mål. Hon svarar då:

”Vid allt som är er kärt och heligt”, utbrast hon med styrka, ”rör icke vid mitt mål. Jag kan bära att allt utomkring sviker mig, men jag kan icke överleva den stund, jag sviker mig själv. I samma ögonblick det ramlar inom mig – då dör jag.”

Han kunde icke återhålla en liten axelryckning. Hon var så överspänd.

”Lidandet dödar sällan”, sade han, ”åtminstone icke hastigt.”
(s. 39)

Då läkaren efter denna ordväxling vädjar till Gertrud att tänka på honom istället för på fadern får hon för ett ögonblick nytt hopp. Ett halmstrå hon skulle kunna hänga upp ett framtida liv på? Kanske är han annorlunda och har levt rent? Hennes fråga formuleras inte rakt ut, utan genom en försiktig antydning. Men han kan inte erbjuda henne den trösten och novellen slutar med att hon tyst vänder sig bort från honom och långsamt lämnar rummet.

Finsk tidskrifts redaktör, C.G. Estlander, lät novellen inledas av en över två sidor lång kommentar från "Utgivaren till Författarinnan". Estlander var en ledande kritiker i Norden och tidskriften utgjorde ett viktigt litterärt forum. Att den idealrealism han stod för inte överensstämde med Adlersparres framgång tydligen av den mycket intressanta principdebatt novellen gav upphov till.

Estlanders invändningar, som han framförde i sin kommentar, går ut på att fadern i berättelsen framställs så att hans "gemenhet" väcker läsarens avsky. En sådan låg person har inte någon plats i "vitterheten". Den sköna litteraturen är till för att behaga genom en skildring som lyfter läsaren över, i detta fall, "ett blott alltför vanligt missförhållande i livet". Moraliskt säger han sig hålla med Kerfstedt vad gäller faderns "lumpna last" och hur han "förgiftar livet för två ädla kvinnor". Då fadern inte får något straff närmar sig skildringen det tragiska. Men Estlander anser att ämnet är "för lågt för en tragisk uppfattning". I vitterheten kan ämnet tas upp men då måste det hålla sig inom ramen att behaga. Det gäller även om ämnet är motbudande. "Eder avsikt har däremot varit att framhålla det dåliga till en varnagel, skrämmande genom sin fulhet och sina följder." Därmed blir novellen ett exempel på "den moraliserande och uppbyggande litteraturen". Författarens "varma känsla för sedligheten" har fått henne att gå för långt. Dubbelheten i Estlanders förhållningsätt är tydlig. Han kan inte gå emot Kerfstedt i sak utan väljer istället att nedvärdera texten på formella grunder.

Adlersparre hade redan ett par år tidigare uppmärksammat Amanda Kerfstedt och tagit kontakt med henne. I sitt första brev skriver hon:

Då man som jag stått i många år på utkik öfver den kvinliga författarverlden inom vårt land, och fåfängt spanat efter några verkligt löftesrika företeelser bland mängden af betydelselösa försök eller missriktade bemödanden, är det en verklig glädje att upptäcka något sådant som eder lilla berättelse i tidskriften Nu.

Av citatet framgår hur aktiv Adlersparre var i att kontakta och uppmuntra kvinnliga författarlöften. Kerfstedts drogs sedan allt mer in i kretsen kring *Tidskrift för hemmet*.⁷⁷

Estlanders öppna brev till Kerfstedt fick Adlersparre att publicera ett inlägg som han besvarade. Adlersparre utvecklade då ytterligare en gång sitt ställningstagande.⁷⁸ Debatten visar tydligt den stora skillnad som fanns mellan två bedömare som bägge har ansetts omfatta samma idealrealistiska syn. Frågan är om det inte är mer som skiljer än som förenar.

Git Claesson-Pipping betonar att debatten om ”Synd” markerar en tydlig brytpunkt i Adlersparres litteratursyn. Då Estlander förklarat att hans tidskrift var litterär och inte särskilt kunde verka för ”sedlighetens förkofran” visade han en annan bedömning av hur innehållet i begreppen ”det sköna” och ”det goda” skulle uttolkas än Adlersparre. Här stod tydligt det emancipatoriska inslaget i vägen för Estlander. Claesson-Pipping skriver:

Estlander stöder uppenbart inte tanken på att litteraturen skall sätta problem under debatt, åtminstone inte när det som i ”Synd” är männens moraliska privilegier som debatteras. [...] Adlersparre angrep Estlanders idealrealistiska bedömning bland annat för att hon gjorde en annan definition av konstens samhällsfunktion vilken ledde till en annan bedömning av vad som är konstnärligt.⁷⁹

När Estlander vill definiera bort ämnet från vitterheten och föra novellen till uppbyggelselitteraturen protesterar Adlersparre. Det gör hon genom att argumentera inom ramarna för rådande estetiska regler. Hon hävdar inledningsvis att ämnet har en tragisk resning. I berättelsens fokus står inte, som Estlander anser, fadern och hans synd. Det är inte ämnet. Det är istället oskuldens uppvaknande till ”livvets uselhet”. Adlersparre betonar att faderns synd i berättelsen inte beskrivs direkt utan genom antydningar. Istället är det Gertrud och hennes inre kamp som står i fokus. ”Intrycket af faderns synd på dotterns kyska, hängifna och renhetsdyr-

kande själ, är den nya insatsen i den gamla konflikten, som stegrar dess tragiska verkan” (s. 306). Hon anser att ”det lågas och uslas” inverkan på ”en högsint själ” måste kunna vara ett ämne vars behandling kan anses poetiskt berättigad. Hon frågar retoriskt hur Shakespeare annars kunnat försvara skapelsen av Hamlet.

Den dubbelhet hos familjefadern, som är oss alla så vidrig, hvad är den annat än en tillämpning i handling af principen om ”skillnaden mellan det poetiska och moraliska intresset”, eller af teorin, att man kan hylla det sköna och verka i dess tjenst utan afseende på sedlighetens förkofran?

Här drar Adlersparre djärvt en parallell mellan den dubbelmoral fadern visar i berättelsen och den som uppställs i de estetiska teorierna. Hon fortsätter med att vara beredd att förkasta ”dess konstlade lagar”. Men hon kommer ändå med en invändning hon själv har inom ramen för de rådande estetiska principerna. Det gäller berättelsens slut i ”en dissonans”. Adlersparre skulle ha önskat ”*möjligheterna* för en lösning af den konflikt” författaren ”frambesvurit” (s. 308). Hon påpekar att samma typ av fel finns hos Ibsen då han låter porten slå igen efter Nora.

Flera av de argument Estlander framför i diskussionen med Adlersparre förebådar vad som senare skulle ske i bedömningen på ett allt mer autonomt fält. Frågan om hur text kategoriseras och sorteras efter genre blir förutom frågan om innehållet central. Vitterheten blir, med Pierre Bourdieus termer, det begränsade fält där det symboliska kapitalet lokaliseras. Det som hamnar utanför förlorar i värde, även om det hade en helt avgörande roll för emancipatoriska projekt i samtiden.

Den nya tidens kvinna

Hur det ”qvinlighetens väsen” och den nya kvinnan som där frammanas tolkas och förstås är ämnet för de debatter jag kommer att följa fram till 1909. Ett viktigt inlägg i Adlersparres inlägg, som lyfts fram av både Sigrid Leijonhufvud och Git Clesson-Pipping, är att Gertrud kan ses

som den nya tidens kvinna. För Claesson-Pipping, som citerar Adlersparres viktiga inlägg som återfinns nedan, handlar det om samma kärna i Adlersparres litteratursyn som den hon formulerat redan 22 år tidigare. Det finns en växelverkan mellan litteraturen och världen. Så här förstår Adlersparre huvudpersonen Gertrud:

Det nya ligger däri, att denna natur är medveten af sig själf och sitt mål, och att detta mål är *ej blott en person utan en idé*. (s. 311)

Dessa nya, hittills obeaktade eller undertryckta sidor af kvinnlighetens väsen, måste i någon mån hafva trädtt fram i lifvet innan de upptagits af dikten. En vaxelverkan skall äga rum mellan verklighetens och skaldernas kvinnokarakterer, och af denna vaxelverkan skall sedan kanske i ej ringa mån bero den nordiska kvinnans skarplynne i kommande tider och arten af de insatser hon skall komma att göra i lif och dikt. (s. 312)

Att ”skaldernas” kvinnobilder är centrala om man vill förändra normerna för femininiteten uttrycks här träffande som att det sker en ”vaxelverkan”.

Adlersparre avslutar sin ”anti-kritik” av Estlander med att ännu en gång vända hans egna uttalanden mot honom själf. Han hade inlett sin artikel med ett citat där han uppmanade kvinnor att ”taga liffigare del i den vittra kritiken” i förhoppningen om att ”den moraliska känslan skulle helt säkert vinna derpå”. Adlersparre ger honom rätt och hela hennes inlägg har ju gått ut på att visa detta även om hon hela tiden hållit en vördsam ton. Men hon gör ett tillägg som inte är fullt så anspråkslöst.

Dock tillägga vi en förhoppning att våra kvinnor genom grundliga studier skola tillkämpa sig förmågan att i framtiden verka äfven *utom* den omedelbara *känslans* område. Deras inflytande skall då visa sig äfven på de estetiska begreppsbestämningarne och de lagar, hvilka derpå grundas. (s. 314)

Adlersparre ifrågasätter de ”lagar” som råder vid bedömningen av konst och litteratur. Hon skriver att det skulle behövas ”en väsentlig *omläggning af de gamla rågångarne mellan det goda och det sköna*, eller hvad professor Estlander kallar *de moraliska och poetiska intressenas områden*” (s. 314). När hon sedan avslutar med att ”i all ödmjukhet” beskriva sig som en ”olärd granskare” kan det knappast förstås som annat än djupt ironiskt i ljuset den skarpa analys hon själv genomfört. Ironiskt kanske även i förhållande till lärda mäns kunskaper. Kärnfrågan i novellen rör grunden i godhetens pedagogik. Faderns alla vackra ord och den goda litteratur han läste var bara en fasad. För en verklig uppfostran krävs att man lever som man lär då konsten är en del av livet. Handlingen och praktiken bör således ha en koppling även till konsten.

Bjørnstjerne Bjørnsson var inte sen att se potentialen i intrigen i ”Synd”. Han gjorde ett mer tydligt utspel i *En handske* två år senare, 1883. Hans unga kvinna, Svava, ger sin friare avslag på samma grunder men uttalar tydligt sitt nej. Trots det slutar pjäsen med ett hopp om en möjlig försoning. Den breda diskussion den pjäsen väckte ledde till att ståndpunkten kom att kallas handskemorale. Att det blev en manlig författare som tog upp och spetsade till frågan och gick till historien som en förgrundsgestalt är inte ägnat att förvåna.

Mor och dotter

Jag vill lyfta fram en aspekt av Kerfstedts novell som inte diskuterats tidigare. Det är skildringen av relationen mellan mor och dotter. Moderns position är helt låst. Om hon hade reagerat mot mannens synd, vem skulle ha trott henne? Inte dottern – det framgår tydligt att hon i det längsta starkt idealiserar sin far. Om modern öppet anklagat mannen hade hon skämt ut familjen i offentligheten och riskerat sin egen och dotterns heder. Kvinnorna hade ansvar att dölja synden i ett slags medberoende. I och med att Gertrud med egna ögon ser faderns beteende kan mor och dotter förenas. Inte i öppen protest men i tystnad, en tystnad som blir en protest när Gertrud vänder läkaren ryggen. Hon utför en handling som innebär att hon vägrar acceptera den heterosexuella

tradition där män hållit samman och dolt ett dubbelmoraliskt beteende. Att faderns bröder i offentligheten redan känner till synden är helt klart i texten. Alla, till och med läkaren, anser att det inte finns någon annan lösning för kvinnorna än att lära sig ”bära lidandet”. Detta ”alla” blir också något som innefattar männens hustrur och döttrar, så länge det inte finns något annat handlingsalternativ för dem – ett sätt att agera som har en räckvidd utanför familjen. Det var just en sådan tolkningsram som blivit möjlig genom Federationen, den rörelse mot synden som just formerats. I det sammanhanget utför novellen ett arbete, men läst utan denna kontext blir textens potentiella sprängkraft obegriplig. Även om inte Amanda Kerfstedt ansåg det möjligt att låta Gertrud uttala sin protest så får tystnaden här ett innehåll och en symbolisk innebörd som öppnar möjligheter till kollektivt handlande.

Novellen ”Synd” visar på krafter som positivt skulle kunna användas för emancipationen, alltså den solidaritet mellan mor och dotter som blir följden av att Gertruds ögon öppnas. Det här är något jag vill betona, då konflikter mellan mor och dotter just försvagade kvinnors möjlighet till handlande. I den borgerliga familjen var moderns uppgift att övervaka och disciplinera dottern och det var ofta mot henne den yngre kvinnans vrede riktades – inte mot beroendeförhållandet, strukturen, som inte gav de äldre något val. I 1800-talslitteraturen kan detta avläsas i många ambivalenta skildringar av mödrar.⁸⁰ Ett exempel finns i Anne Charlotte Lefflers pjäs *Sanna Kvinnor* (1883). Där ställer sig modern på den felande makens sida då dottern försöker få henne att ta avstånd från hans beteende.

Även i Alfhild Agrells dramatik finns en konflikt kvinnor emellan tydligt närvarande. Agrell behandlade redan 1881 äktenskapsfrågan i enaktaren *Hvarför?* Men det var med *Räddad* (1882) som hennes verkliga genombrott kom. Dramat har ett tema som liknar det i *Ett dockhem*. Agrells *Dömd* (1884) tar upp det kontroversiella ämnet om den ensamma, ogifta modern, som av omvärlden döms hårdare än mannen som förfört henne. Den ogifta kvinnan får tala för sin sak. I valet mellan ”fysisk eller moralisk död” väljer hon, för att behålla en viss självkänsla, att avstå från de pengar hon erbjuds. Efter Agrells utmanande pjäser blev

det debatt. Adlersparre engagerade sig även där. Hon gav Agrell stöd när det gällde den princip författaren ville föra fram. Hon slog än en gång fast att mannen och kvinnan bör vara moraliskt likställda.⁸¹ Att kvinnor själva tydligt började behandla det känsliga temat och beskriva det i miljöer som inte var helt skilda från en respektabel kvinnas värld innebar ett viktigt tredebrott.⁸² Det är dock värt att påpeka att i samtliga dessa fall var perspektivet de borgerliga kvinnornas. De utnyttjade kvinnorna, som pigan i Kerfstedts novell, gavs inga djupare konturer.

Ett teoretiskt inlägg

Adlersparre följde upp debatten med Estlander i ett inlägg i *Tidskrift för hemmet* där hon med hjälp av ett sammandrag av en fransk artikel satte in sina åsikter i den samtida estetiska diskussionen. Författaren till artikeln anges vara M. Guyeau och hans inlägg en reaktion på ”den engelska s.k. utvecklingsfilosofiens konst-teori, hvilken af systemets grundläggare, Herbert Spencer, först uttalad, nyligen blifvit af estetiska förf., bland dem *Grant Allen*, utförligt formulerad och i sjelfständiga arbeten framställd.”⁸³ Före referatet sätts texten in i sitt sammanhang. Spencer och Allen kopplas till Kants och Schillers teorier. Gemensamt för dem är att de ”betraktar konsten som en lek, och framställer det skönas begrepp såsom helt skiljdt från begreppet om det nyttiga”.

Guyau framställer en egen ståndpunkt, som Adlersparre uttrycker sitt stöd för. Guyau söker en enhet mellan det goda och det sköna och ”ser det sköna i allt, som främjar lifvet i dess helhet, *förnämligast det sedliga*”. Han grundar ett tings skönhet i dess nyttighet och vill koppla ändamålsenlighet och förnuftsenslighet till det sköna. Men det är inte bara ”det diktade” som kan bedömas som skönt; ”lifvet, verkligheten måste vara konstens rätta mål”:

Vid den estetiska utvecklingens början är den angenäma sensationen grof, sensuel; hos djuret ingen skillnad mellan det angenäma och det sköna. Då nu människan mellan dessa båda begrepp infört en mer eller mindre konstlad skillnad, beror

detta därpå, att ännu hos henne kvarstå djuriska yttringar, som ej tillhöra det skönas område, medan å andra sidan den intellektuella tillfredsställelsen medför en alltför begränsad njutning.

Guyau skådar mot ”en tredje framåtskridandes period” då angenämt och skönt åter förenas. ”Konsten är då ett med tillvaron, vi fatta oupphörligt livets harmoni, och hvarje vår glädje bär skönhetens heliga stämpel.”

När Adlersparre hänvisar till Guyau visar det hur hon följde med i den internationella pressen och så kunde uppmärksamma en ny originell tänkare. Jean Marie Guyau var något av underbarn och verksam både som filosof och poet. Hans liv blev kort då han 33 år gammal avled i tuberkulos. Efter den här refererade artikeln utvecklade han sina teorier i flera verk. Han undersökte moralens, religionens och konstens väsen och har ansetts vara den förste som formade estetiska teorier utifrån samhällliga, sociologiska perspektiv. Guyau utgick inte från en kristen standpunkt utan var sekulär evolutionist och det kan förefalla förvånande att Adlersparre här åberopar honom. Hur långt hon senare kom att instämma i hans analyser är ovisst, men det finns intressanta likheter. Det som främst intresserade honom var konstens förhållande till livet där man skulle kunna förstå det som att även han såg en växelverkan. Guyau tog starkt avstånd från idéer om att det sköna skulle behaga ”utan intresse” och hans utmaning av Kant och den i samtiden aktuella Grant Allen ledde till debatt och till att han senare tillsammans med Nietzsche och Bergson blev något av modefilosof.

Adlersparre om Ibsens Gengångare

Adlersparre gjorde inget eget inlägg med anledning av Henrik Ibsens *Ett dockhem* som efter 1879 väckte en enorm diskussion. När *Gengångare* utkom 1881 fann hon däremot att hon själv måste formulera sig. Det ämne som behandlades, syfilis ärftlighet, ansåg hon inte lämpa sig för läsarna av en tidskrift för hemmet. Istället valde hon att hålla ett föredrag,

”Ibsens *Gengangere* ur etisk synpunkt”, som hon senare publicerade i broschyrform.⁸⁴ Det är uppenbart att Adlersparre här vinnlade sig om en argumentation inom rådande idealrealistiska estetiska normer. Hennes inlägg innehåller intressanta iakttagelser. Liksom i diskussionen med Estlander framförde hon på ett lågmält sätt nydanande synpunkter, som i könspolitiskt avseende avsevärt skilde sig från de kritiker hon gick i dialog med. Det gällde både form och innehåll. I sin tolkning av den kvinnliga huvudpersonen står Adlersparre för en analys som saknar motstycke bland manliga kritiker.

I inledningen kommenterar Adlersparre några av de inlägg som gjorts i pressen med anledning av utgivningen av texten till skådespelet. Hon nämner inga namn men presenterar en första grupp, som uppfattade uttalanden som görs av dramats karaktärer som uttryck för Ibsens egna åsikter. Här avses troligtvis bland andra Carl David af Wirsén. Dessa kritiker anser att Ibsen ”stält sig själv och sitt snille i pessimismens och de destruktiva idéernas tjänst”. En andra grupp har sett *Gengångare* som ett angrepp på missförhållanden och Ibsen som någon som övervunnit pessimismen. Adlersparre räknar sig till den senare gruppen, men anser att hennes eget perspektiv skiljer sig så pass mycket från vad som kommit fram, att hon för första gången väljer att framträda som talare.

Adlersparre koncentrerar sig, skriver hon, på det hon anser lägger grunden för det intryck stycket ger. Det är för det första uppfattningen om huvudpersonen fru Alving och för det andra den speciella framställningsmetod Ibsen valt. Upprördhet över Alvings brott ser Adlersparre som en självklarhet, men till skillnad från många andra uppfattar hon fru Alving inte enbart som ett offer. Kvinnan är medansvarig och hon vill undersöka hennes skuld. Att förstå henne som passiv skulle ”slappa den moraliska ansvarigheten hos kvinnan, under det vi med allt skäl skärpa fordringarna på sedlig sjelftukt hos mannen”. Något sådant vore, anser Adlersparre, ”olycksbringande, främst för kvinnan sjelf” (s. 3). Genom att gå in i äktenskapet med Alving för pengar, och sedan fortsätta att dölja missförhållanden med lögn och halvlögner, blir fru Alving otrogen ”sig sjelf” och dömd att ”irra genom verlden såsom gengångaren af den

lifsfriska, storslagna och ädla personlighet” hon en gång var. På så sätt blir dramat, anser Adlersparre, till ett medel för kvinnlig självrannsakan då man kan följa fru Alvings väg till insikt om sin egen skuld.

I förhållande till andra tolkningar skärper alltså Adlersparre kraven på kvinnan. Om den geijerska personlighetsprincipen skall gälla även för henne måste hon axla sitt ansvar för sig själv och sina moraliska ställningstaganden och reagera mot lögn och förljugenhet. Även hon har ett ansvar för det framtida samhället och inte minst för den uppfostran hon givit sin son.

I sitt föredrag tar Adlersparre särskilt upp kärleksbegreppet. Hon anser att det har blivit svårtolkat då det kan få beteckna såväl ”människohjertats renaste känsla, ja, sjelfva Guds den heliges väsende”, som ”den sinliga lidelsen under dess råaste form”. Av den anledningen är det tveksamt att använda begreppet kärlek, som ”norm för det allena giltiga äktenskapet”, som skett i inlägg i den debatt om äktenskapet som pågått intensivt efter *Ett dockhem*. Alla är ju överens om att kärleken är ”ett hufvudmoment i äktenskapets idé”. Mot andras tolkningar av Ibsens intentioner i *Gengångare* hävdar Adlersparre att för författaren framstår varken fria förbindelser eller ett förljuget äktenskap som ett ideal. Hon understryker ytterligare sin tolkning. ”Långt ifrån att vilja upplösa äktenskapet, har alltså Ibsen, enligt vår uppfattning, velat höja och rena det samma genom att ställa det under krafvet af en strängare förpligtelse, en högre etisk betingelse.” Genom denna precisering får Adlersparre en ingång att ge sin tolkning av det etiska äktenskapet. Hon betonar den trohet varje människa är skyldig sig själv, något som i ett äktenskap får sitt uttryck i en ”själarnas fria förtrolighet”. Med hänvisning till Kierkegaard vill hon förstå äktenskapet som en ”historia”, en process som inte bara rymmer lust utan även nöd. Ett sådant samliv innebär djupa prövningar och kräver offer.

I denna framställning snuddar Adlersparre bara vid något hon i senare artiklar behandlar mer utförligt, nämligen föräldrarnas förhållande till barnen. Utgångspunkten för argumentationen är emellertid den samma. En naturinstinkt, i det här fallet moderskärleken, kan, som i fallet fru Alving, leda fel. Den måste ”af viljan helgas till en medveten personlig

kärlek, och här är det som föräldrarna stå prof inför barnen”. Med *Gengångare* ställs frågan: ”Skal Oswald ælske og agte kammarherre Alving? Kan han älska och akta den mor, som satt ut honom bland främmande och ljugit för honom år efter år?” (s. 29) För Adlersparre blir Oswalds krav, att modern skall ta hans liv, ”gengångarväsendet drifvet till sin spets” och att hon kan tänka sig detta, ett exempel på den felaktiga idé om att offra sig för andra som hon levt efter. Adlersparre skriver: ”Det traditionella åskådningssättet, att offret *quand meme* är inbegreppet af ’das ewig Weibliche’ kan verkligen ännu idag drifva sina anhängare till de vidunderligaste missgrepp” (s. 30). Här finns en parallell till hur Key/Adlersparre bedömt kvinnokarakterer i Ouidas författarskap. De ansågs missriktat ha offrat sig för de osedliga män de älskade. Vad gäller Ibsen betonar Adlersparre att han inte skriver under på deterministiska idéer om arvets betydelse på bekostnad av ”det menliga sjelfansvaret”, något som naturalisterna ansågs göra. Istället ser hon Ibsens skådespel som ett exempel på Kierkegaards definition av det modernt tragiska som ”den enskildes bärande af slägtets skuld jemte sin egen”.

Dramats ”egendomliga framställningsmetod” har, enligt Adlersparre, lett till missförstånd som innebär att man tillskrivit Ibsen de åsikter gestalterna framför. Det beror på att det inte, som många förväntar sig, i pjäsen finns någon person som uttrycker författarens budskap. Adlersparre anser att Ibsen räknar med att läsaren själv blir utmanad att utveckla en egen positiv motbild. Hon understryker att hur den bilden kommer att se ut beror på läsarens egna värderingar. Adlersparre ger därför sin egen sammanfattande tolkning:

Det jäser nihilism i ditt hemland, läsare, så väl som annanstädes. Stick fingret i jorden och se till ur hvilken grund jäsämnena uppstå och hvilken del du sjelf har i deras bildande. Pröfva ditt samvete om det lefver, dina sedebegrepp om de äro lifskraftiga sanningar eller tomma former. Spörj dig först och sist: är jag sådan, och lefver jag så, att jag kan dana ett kommande slägte till renare, kraftfullare bärare af en bättre tid, eller skall jag, som

det Alvingska paret, befinnas hafva fostrat blotta gengångare af gengångare? (s. 32)

Adlersparre anser att Ibsen uppställt problem som var och en själv måste ta ställning till eller ”gå udenom, som Per Gynt”. Vad gäller framställningssättet avslutar hon med att trots att det kan förefalla nytt så finns en föregångare. Hon hänvisar även i detta avseende till Kierkegaard. Bådas syfte kan karaktäriseras som att sokratiskt bedra människan till sanning. För både Ibsen och Kierkegaard handlar det om den enskilda människans ansvar.

Avslutningsvis uttalar sig Adlersparre i frågan om hur *Gengångare* kan bedömas som konstverk. Hon instämmer med ”de gamle” i devisen att ”konsten är läremoder för folken”. I gott syfte kan olika framställningssätt användas. Även om Ibsen, enligt henne, i detta fall målat upp ”ofrihetens och lögnens skräckbilder” kan det ge önskat resultat. Men längre än i detta fall bör Ibsen inte gå – den sokratiska metoden är här driven till sin spets. Adlersparre utfärdar denna varning eftersom till och med ”skarpstynta män” har velat se hans drama som ett försvar för ”synden”. Hon beklagar att den negativa metoden inte ger något utrymme alls för det goda och det sköna. Dramat ger knappast ett stundens nöje – istället utmanar det till en uppgift för livet.

I Adlersparres tolkning av Ibsens äktenskapsdebatterande dramer får de samma tendens som det hon gjort till sin livsuppgift då hon pläderade för ett etiskt äktenskapsideal. Hon fick anledning att återkomma till frågan. Ämnet blev allt mer aktuellt. Två år efter Adlersparres artikel om *Gengångare* utkom Strindbergs *Giftas I*, där Strindberg kastade sig in i debatten. Av förordet framgår det klart att han vill ta heder och ära av de kvinnliga författare som i tiden hade större publik framgång än han själv. Det är även tydligt att han medvetet utformat novellerna för att markera en provokativt driftbejakande inställning. Adlersparre recenserade *Giftas I* i skarpa ordalag och det var Strindbergs syn på driftlivet hon opponerade sig mot. Hon skriver: ”Man borde åtminstone vara ärlig och erkänna, att det är reaktionen, slafveriet under blinda naturmakter

man hyllar, istället att som nu hissa falsk flagg i frihetens färger.”⁸⁵ Om människan reduceras till kön och hennes handlande bestäms av hennes driftliv innebär det enligt Adlersparre att hon är dömd till ”slafveri”.

Fler manliga författare kom de följande åren med litterära inlägg. Gustaf af Geijerstams *Erik Grane* och Hans Jægers *Fra Christiania-Bohemen* utkom bägge 1885 och Arne Garborgs *Mannfolk* 1886. De har fått plats i den traditionella litteraturhistorieskrivningen, men det har inte den kritik som analyserade verkens idéinnehåll. Det är den linje jag fortsätter att följa.

Fryxells kulturanalys

Eva Fryxells *Omstörtning eller utveckling? Blick på senaste årens sociologiska skrifter i svensk öfversättning samt deras genljud i nordiska skönlitteraturen utkom* 1886. Den är ett tungt vägande inlägg i sedlighetsdebatten. Den nyare nordiska skönlitteraturen står i centrum för Fryxells granskning. Här fördjupas till exempel den kritik Adlersparre kärnfullt men kort framfört mot Strindberg i sin ovannämnda recension. Fryxell tog ett bredare grepp när hon diskuterade dubbelmoralen än sina samtida och även senare forskning. Motiveringen till projektet ges direkt i inledningen:

Inom kort tid hafva i svensk öfversättning utkommit fyra framstående arbeten rörande brännande sociala frågor, hvilka, att döma af deras stora och hastiga afsättning, troligtvis blifvit lästa af en talrik publik. Lika troligt är ock, att de lär or, som i dessa verk med öfvertygelse och talang blifvit framställda, djupt inverkat på många sinnen, i synnerhet på de ungas. Också återfinner man i den lättare litteraturen af färskt datum än ett än ett annat tankekorn, påtagligt hemtadt från någon af dessa källor.

Verken som först kort presenteras är *Konventionella nutidslögner* av Max Nordau, *Fria tankar* av Robert Ingersoll, *Framåtskridandet och fattigdomen* av Henry George och *Inledning till samhällsvetenskapen* av Herbert

Spencer. Olikheter lyfts fram och i var sitt kapitel jämförs författarnas åsikter om politik, religion, nationalekonomi och äktenskapsfrågan. Granskningen utvidgas därefter till att omfatta aktuell skönlitteratur. Även skönlitteraturen behandlas tematiskt i skilda kapitel. Först och mest ingående tas äktenskapsfrågan upp. Mer kortfattat behandlas religion och nationalekonomi.

Fryxells kritik riktas skarpast mot Nordau. Men hon har förståelse för att många fångats av hans framställning. Nordau tillskrivs en viss sedlig lyftning men Ingersoll har ”mer idealitet”. Bådas förenklade frihetsbudskap är det som Fryxell främst vänder sig mot. Hon citerar Ingersoll: ”I framtidens trosbekännelse skall det blott finnas ett ord: frihet!” Senare i sin framställning sammanfattar hon: ”Teoretiskt antaga både Nordau och Ingersoll, att anarki och frihetens missbruk aldrig existerat eller skall existera” (s. 35).

Henry Georges framställning av arbetarproletariatet finner Fryxells gillande men hans botemedel ”All jord vare statens” kan hon inte sympatisera med. Herbert Spencers recept som hon sammanfattar med orden ”egendomens jemnare fördelning” ligger henne själv närmast. Avgörande för Fryxell att framhäva just Spencer är att han inte enbart föreskriver yttre förändringar för att komma till rätta med samhällets problem. Bland problemen nämner Fryxell särskilt förtryck och grymhet inom familjen och förtryck i förhållandet mellan arbetsgivare och arbetstagare. Spencer betonar, skriver Fryxell ”den menliga ofullkomligheten såsom källan till det menliga lidandet. Endast ett dygdigare släkte eger grundade hopp om att blifva ett lyckligare släkte” (s. 23).

Nationalekonomiska idéer hittar Fryxell främst hos Nordau och George men invänder mot dem att de förbiser individernas eget agerande. Hon anser att en stor del av fattigdomen och nöden förorsakas av ”lättja, slöseri och last och således endast kan afhjelpas genom höjande af befolkningens moraliska ståndpunkt” (s. 60). Den som inte vill hjälpa sig själv går inte att rädda och slöseri kan leda även till den rikes undergång. Detta betecknar Fryxell som en bland ”menniskovännens sorgligaste erfarenheter”. ”Enkan med sina många faderlösa barn behöfver sällan lida

så bitter nöd som hustrun med den försupne mannen.” Fryxell för sedan fram E. de Laveleye, som hon bedömer som samtidens bästa national-ekonom. Han ger sitt stöd till katedersocialisternas reformidéer men tar avstånd från socialister som Saint-Simon, Marx och Lassalle som han anser inte fäster tillräckligt ”afseende på historiens lärdomar och mänsklighetens böjelser. Då de betrakta nutidens samhälle, äro de blinda pessimister; då de betrakta framtidens, blinda optimister. De inse ej nog klart, att för att åstadkomma en bättre sakernas ordning måste man förbättra människorna, som äro kallade att införa och upprätthålla detta lyckligare samhällsskick” (s. 83). Även Fryxell nämner de tyska katedersocialisterna. De visade mot ”en väg mellan den missbrukade frihetens Scylla och reglementerandets Charybdis” och varnade för alltför mycket skyddande lagstiftning, eftersom detta skulle kunna ”inskränka individens sjelfbestämningrätt och lägga olycksbringande band på industriens fria utveckling” (s. 38).

Den granskning av författarnas inställning till äktenskapsfrågan som Fryxell genomför är främst en uppgörelse med Nordau, som hon anser för polygamins talan och genom analogier vill göra kvinnan till en hona ur djurriket. Hans argumentation mot rådande missförhållanden är dock så övertygande, anser Fryxell, att många ryckts med och då inte insett det samhällsupplösande i idéerna.

Idéer omsatta i skönlitteratur

Boken längsta kapitel behandlar sedan hur dessa samhällstänkarens idéer tagits upp i den nordiska skönlitteraturen. Fryxell försöker reda ut begreppen i diskussionen som pågår. Uttrycket ”osedlig litteratur” används från flera läger. Högern kritiserar till exempel Ibsen, Bjørnson och Kieland för att de överhuvudtaget skildrar missförhållanden, samtidigt som de hyllar Goethes dikter som besjunger den fria kärleken. Vänstern lovordar det unga Sveriges mod och kritiserar ibland framställningssättet men nästan aldrig moralen. Fryxell rekommenderar följande definition av osedlig litteratur: litteratur som teoretiskt hyllar och försvarar osedlighet, som på ett förskönande, skämtsamt eller lättfärdigt sätt framställer

osedliga förhållanden, samt som beskriver, till skillnad från bara omnämner, oanständigt uppträdande.

De olika punkterna illustreras med aktuella exempel. Lefflers novell ”Aurora Bunge” lider av ett fel som är vanligt – äktenskap utan kärlek bedöms hårt medan den fria kärleken behandlas mer överseende. Robinson får kritik då han inte påtalar Strindbergs förord till *Giftas* och förbigår budskapet i flera noveller. Idag skulle man kunna säga att Fryxell anser att det i Strindbergs novell ”Fogel Phoenix” är frågan om barnporr. Även Gustaf af Geijerstams *Erik Grane* kritiserar för att förespråka ”status quo, med legaliserad prostitution” (s. 115).

Fryxell erkänner att vänstern har gjort en viktig insats genom att avslöja nutida missförhållanden, men anser att ”den *yttersta* vensterns *brott* är att skylla det onda på religion och lagstiftning i stället för att erkänna dess rot vara ett djuriskt väsens otämda lustar. Det är den *yttersta* vensterns *brott* att tvärtom lofsjunga dessa råa drifter” (s. 117). Fryxells åsikt är att ”Endast kärlekens höjande från djurisk till mänsklig kan befria vårt släkte från de fasor, den råa driften framkallar” (s. 119). Hon varnar för determinismen som kväver den indignation över lasten som tidigare kunde härledas ur uppfattningen om ansvar och tillräknelighet hos individerna. Frågan har också ett nyhetens behag som gör att det normala förbises och det ”abnorma” ”ventileras ända till äckel”.

Granskningen av hur nationalekonomiska frågor skildras i skönlitteraturen har likheter med den tidigare kritiken. ”Förbrytaren” blir alltför ofta en ”martyr för samhällets brister”.

Den religiösa frågan ignoreras närmast i den nyare skönlitteraturen men en tendens Fryxell ser är att denna likgiltighet nu verkar följas av hätska angrepp. Även Fryxell kritiserar kyrkans män för att ha varit blinda och likgiltiga för de sociala frågorna, och menar att det är andra än de som utfört den kristna kärlekens verk. Men Fryxell varnar ändå för att med religionsförnekelsen följer ett förnekande av människans fria vilja. Det är inte längre frågan om karaktärsteckning eller karaktärsutveckling utan människan uppfattas helt som slav under arv eller yttre omständigheter. På ett sådant synsätt kan, menar Fryxell, inte en objektiv moral

grundas. Även om lagstiftningen har brister kan rättsväsendet inte undvaras så länge statistik visar människors brott och brister.

Fryxell ger det ”unga Sverige” erkännande för att ha visat på många samhälleliga missförhållanden som behöver botas. Det är vänsterns styrka att ha tagit strid för arbetar- och kvinnofrågan och de flesta i det ”unga Sverige” drar fram skuggsidorna men saknar en bredare samhällsanalys.

Fryxell citerar i sina avslutande reflektioner Ola Hansson som anser att detta att vara ”en litteratur för de få är den nya svenska litteraturens sårbara Akilleshäls”. Tendensen har gjort många romaner så tråkiga att ingen orkar läsa dem. Fryxell tror inte att den svenska allmänheten kommer att ta till sig den litteratur hon kritiserat. ”Omstörtningen” har ingen grogrund i Sverige och företrädare som Nordau är, enligt hennes uppfattning, för uppenbart ologiska för att i längden spela någon större roll.

Fryxell återvänder till Spencer som hon räknar till det parti hon själv förordar ”förmedlingspartiet”. Han får beröm för att han angriper både de konservativas och de liberalas ensidigheter med samma skärpa. Han anser att ”ytterligheterna framkallar varandra”. Genom att betrakta samhället som en organism förordar Spencer en mångsidighet och visar att ”omstörtninglärorerna” är orimliga. Fryxell knyter ihop samhällsutvecklingen, den enskildes behov av mening och Spencers utvecklingstänkande. Hon kopplar det till det kristna kärleksbudet:

Sociologin talar teoretiskt om altruism; kristendomen bevakande om kärlek. Men århundradens erfarenhet tycks hafva ådagalagt, att, hitintills åtminstone, endast kristendomen mäktat hos stora menigheter ingjuta den solidaritetskänsla som förmår göra till verklighet budet: ”älska din nästa såsom dig sjelf!” Först när detta bud lefver och verkar hos hvarje enskild, har menskligheten lyckats fullt lösa problemet af de stora sociala frågorna.

Fryxell lyfter i sina analyser fram representanter för ”förmedlingspartiet”, som liksom hon själv fallit i glömska. I den här skriften är den könskritiska udden inte lika tydlig som i hennes andra större verk *Qvinnofrå-*

gan. Här handlar det om de övergripande samhällsidéerna. Men av de exempel hon tar framgår att det främst är männen som behöver civiliseras och uppfostras. Det kristna kärleksbudet tolkas bortom kyrkliga institutioner och utgör rättesnöret för den enskildes utveckling som blir medlet för förändring. För att stärka krafterna för en utveckling i en sådan riktning är självhjälp metoden och kulturen medlet. Den stora vikt som läggs vid kultur och utbildning blir en given följd av ett perspektiv där individen står i centrum. Men Fryxells ambitiösa granskning av den aktuella skönlitteraturen 1886 ledde inte till någon dialog med de unga om idéinnehållet i deras verk. Elisabeth Grundtvigs försök året därpå, att mer koncentrerat granska och bemöta den reaktion just sedlighetsfrågan väckt i litteraturen, bemöttes däremot av ingen mindre än Georg Brandes, som avfärdade det med hån och löje.

Sedlighetsdebatten

Att två skilda grundläggande åsikter stod mot varandra i sedlighetsdebatten illustrerade Elisabeth Grundtvig tydligt i ett föredrag i Dansk Kvindesamfund våren 1887.⁸⁶ För Grundtvig är människan formbar och möjlig att utveckla i olika riktningar. Hon ställer frågor om det för den enskildes lycka och den framtida samhällsutvecklingen är bäst om männen blir som kvinnorna, det vill säga sedligt rena, eller kvinnorna som männen, det vill säga lever ut ett påstått obetvingligt driftliv. Hon väger argument för och emot och kommer fram till svaret att:

könsdriften är hvarken hos mannen eller kvinnan obetvinglig. Den kan och bör som varje annan drift, stå under förnuftets och viljans herradöme. Hittills har samhällsmedvetandet fordrat detta af kvinnan, men icke af mannen; en förändring häruti måste ske: mannen måste bli som kvinnan. (s. 18)

Grundtvig förnekar inte kroppsliga behov hos kvinnan men anser ett

andligt behov av kärlek viktigare. För kvinnor är numera även arbete och samhällsengagemang något som kan ge livet mening. Hon ställer frågan: ”Skulle männen bli lyckligare om kvinnorna blev som de?” och ifrågasätter om de verkligen blir så lyckliga av att tillfredsställa ”de lekamliga drifterna”. Hon misstänker att det ”ostyrda driftslif” de ger uttryck för i sina romaner i själva verket är ”frambragt på ett konstladt sätt” av fransk litteratur (s. 17).

Grundtvig tillmäter det skrivna ordet stor makt då hon lyfter fram inflytandet från den franska litteraturen. Hon, liksom Adlersparre, tror på en växelverkan mellan liv och litteratur, men i och med att hon talar om de aktuella skildringarna av de nordiska bohemerna som något av en modetrend kan hennes synsätt uppfattas som mindre komplext än Adlersparres. Brandes reagerade på Grundtvigs skrift med vad Elias Bredsdorff betecknat som en explosion av instängt raseri.⁸⁷ I tre långa artiklar i *Politiken* sommaren 1886 gick Brandes till angrepp och förlöjligade Grundtvig och de kvinnor i Dansk Kvindesamfund som själva började formulera sig offentligt. En viktig skiljelinje i sedlighetsdebatten gick vid synen på prostitution. Brandes försvarade de prostituerade som ställde upp istället för ”Damerne”. Liksom flera andra radikala män argumenterade han då i Drysdales efterföljd. Denne engelske läkare ansåg att prostitution var en nödvändig följd av att samhällsmoralen förbjöd sexuella förbindelser före äktenskapet. De prostituerade borde behandlas med större aktning då de var sexuella martyrer, som behövdes för att inte de unga männen skulle gå under.⁸⁸

Att mäns rätt att utnyttja kvinnor i beroendeställning behövde försvaras är ett bevis på att maktförhållandena mellan könen var under förändring. Kraven på inskränkningar i männens frihet på det sexuella området innebar att kvinnorna flyttat fram sina positioner. Federationen som rörelse gick i spetsen. Organiseringen kan ha varit den provokation som fick många män att reagera så starkt. Brandes, Strindbergs och bohemernas argumentation kan beskrivas som en modernisering och ett försök att vetenskapliggöra den rådande dubbelmoralen. När anhängare och

motståndare till den reglementerade prostitutionen möttes i litteraturen var det bara ett av flera fält där kampen fördes. Frågan behandlades både i politiska fora och i olika organisationer.⁸⁹ Adlersparre mötte till och med motstånd inom det Fredrika-Bremer-förbund hon själv hade tagit initiativ till.

Adlersparre möter motstånd

Tidskrift för hemmet var inget lönsamt företag men Sophie Adlersparre lyckades hålla tidskriften vid liv. Efter hennes makes död 1879 fick hon ekonomiska svårigheter, men genom att starta en organisation skulle tidskriften kunna omvandlas till dess organ. Även om en annan finansiering ordnades för några år förblev frågan om en organisation ändå aktuell eftersom Adlersparre kände att en reaktion mot kvinnofrågan växte sig allt starkare. Resultatet blev att Fredrika-Bremer-förbundet bildades 1884. *Tidskrift för hemmet* upphörde då förbundets tidskrift, *Dagny*, startade. Adlersparre kvarstod en tid som redaktör efter att ha misslyckats med att få Ellen Fries till sin efterträdare.

Adlersparre önskade en så bred uppslutning kring Fredrika Bremerförbundet som möjligt och verkade för att vid bildandet få med inflytserika män och senare ha dem i ledningen. Som redaktör var hon angelägen att få män att medverka. Det var en strategi att engagera dem för saken, ett sätt att öppna en dialog. Ett intressant exempel finns från just sedlighetsdebatten. Gustaf af Geijerstams kontroversiella bok *Erik Grane* fick två recensioner, en av Adlersparre själv och en av Ola Hansson. Att djärva försök som detta mötte kritik kan exemplifieras av en insändare som hävdar att det finns så mycket litteratur av kvinnor som hellre borde uppmärksammas. Det intressanta redaktionella svaret har uppmärksamats och diskuteras av Ulla Manns som en ovanligt tydlig förklaring av pionjärernas ideologiska grundinställning.

Visserligen är *Dagny* ett organ för kvinnofrågan, men dermed ha vi ej menat, att hon blott skulle skrivas af *kvinnor*, blott få tala

om *qvinnor*, ja till och med blott får recensera böcker skrivna af *qvinnor*, så som Ni synes önska. Det blefve sannerligen ”litet för mycket blommor”. För öfrigt är det just detta särskiljande af manligt och qvinligt vi vill bekämpa. Vi älska öfverhuvudtaget ej kollektivet qvinnan, utan önska, att man och qvinna så mycket som möjligt är skola betraktas som *ett*, som *menniskor*. Må varje individ få gälla hvad den kan och alla konstlade skiljemärken mellan könen försvinna.⁹⁰

För framgång i politiska församlingar var det nödvändigt att vinna män för saken och samarbeta med dem. Det var dock, som bland annat tydligt framgår ovan, inte enbart en fråga om strategi. Men att anpassning och samarbete ofta hindrade tydliga ställningstaganden är självklart. I sedlighetsdebattens hetaste skede blev det också konflikt mellan Adlersparre och några av hennes samarbetsparter.

Adlersparre, som varit van att ensam fatta beslut fick problem då hon skulle fungera som redaktör för en föreningstidskrift. Hon mötte motstånd när hon som bilagor till *Dagny* ville sända ut Elisabeth Grundtvigs omdiskuterade *Nutidens sedliga jemnlighetskrav* och en skrift som tog upp spridningen av syfilis. Ordföranden i Fredrika-Bremer-förbundet, riksantikvarien Hans Hildebrand, och förvaltningsutskottet motsatte sig utskicket. En majoritet i styrelsen ansåg att förbundet inte skulle ta ställning i sedlighetsfrågan. Det framgår att man var rädd att förknippas med Federationen. En biljett från Fredrika Limnell till Adlersparre visar kvinnornas reaktion:

Några ord i hast! Eva [Fryxell] var alldeles häpen och upprörd öfver hvad som händt dig ... Hon bad mig innerligen helsa dig, att hon kände dig som en martyr för en helig sak, men trodde – som du – att det är lönlöst nu göra motstånd – så ock jag. Men nog kryper det i mig.

O – de männen! Helt skulle de vilja tuga ihjel detta sedlighets-

spörsmål, som bragt i dagen så många underliga ting. Äfven de bättre af dem vilja helst draga en slöja öfver alltsamman; saken är alltför komprometterande.⁹¹

Lösningen på konflikten blev att styrelsen tillsatte en redaktionskommitté som i förväg gick igenom varje nummers innehåll. Sophie Adlersparre avgick som redaktör året därpå och hennes avskedsgåva till prenumeranterna var en sammanfattning av tillståndet i sedlighetsfrågan 1888. En skrift som hon utgav på egen bekostnad och sände till prenumeranterna.⁹²

Framgång i politiken

I den traditionella litteraturhistorieskrivningen har år 1887 framställts som slutpunkten i sedlighetsdebatten. De dominerande inom det litterära etablissemanget har valt att inte se de nya estetiska normer som kom att gälla i en bredare kontext. Med min mothistoria vill jag visa att sedlighetsdebatten politiskt sett inte innebar ett nederlag för kvinnorörelsen och Federationen. Tvärtom.

Efter en mångårig kamp kunde Sophie Adlersparre i sin broschyr 1888 med tillförsikt underrätta *Om sedlighetsfrågans ståndpunkt i de skandinaviska länderna under år 1888*. Från att ha varit, som hon skriver, en ”koterifråga” har sedlighetsfrågan ”trängt sig fram i riksförsamlingarne och funnit försvarare bland framstående offentliga män”. I Norge hade prästerskapet tillsammans med Sedlighetsföreningen, Arbetarföreningen och Qvinnoföreningen genom ett intensivt arbete lyckats få polisens kontroll över prostituerade upphävd. Bordellerna stängdes och tillsynen för att hindra smittspridning överfördes från polisen till Kristiania Sundhetskommision. Då smitta anmäldes undersöktes både man och kvinna (s. 6). Det sista var ett viktigt krav från kvinnohåll som mött mycket motstånd.

Adlersparre fortsätter med att redogöra för läget i Danmark. I Köpenhamn hade under sommaren flera Federationsmöten ägt rum. Bland annat hade ett stort internationellt möte med deltagande av Federationens grundare Josephine Butler hållits. Förslag förelåg i Folketinget om

åtgärder mot smittspridning gällande både män och kvinnor. Dessutom fanns förslag om lagar om arvsrätt för oäkta barn. Även i Sverige väcktes reglementeringsfrågan i riksdagen, men liksom i Danmark utan resultat. Adlersparre kan dock peka på ett ökande engagemang från ungdomar. Kristliga unga män hade bildat en förening. Förebilden var ”Hvita korset” i Glasgow som kunde räkna tiotusentals medlemmar och till vars aktioner det bland annat hörde att bojkotta bokhandlare som sålde osedlig litteratur. Ett positivt tecken Adlersparre pekar på är att en svensk läkare vid årets läkarstämma hållit det första offentliga föredrag där fakta om spridningen av könssjukdomar redovisades. Uppgifter ur föredraget förmedlades sedan i pressen. Adlersparre skriver:

Det gamla hemlighetsmakeriet är sålunda blifvet en öfvervunnen ståndpunkt, och att tron att det onda kan tigas ihjäl, eller att man har rätt att med en mur kringgärda den frestelsens och syndens värld, i hvilken en stor del af männen röra sig, på det att kvinnorna må förskonas från vetskapen om det onda – denna tro är härmed en gång för alla upphäfd. (s. 18)

Här i sin separatskrift kunde Adlersparre uttrycka sig tydligt. Hon ville, och hade varit med om att, bryta tystnaden kring dubbelmoralen. De fakta som öppet presenterades i läkarens skrift var att veneriska sjukdomar var vanligast vid inrättningar där obemedlade vårdades. De som hade pengar vårdades i hemmen och dödsorsaken, till exempel syfilis, angavs inte alltid av de privatpraktiserande läkarna, varför statistiken var osäker.

Alma Cleve till angrepp mot estetik som könspolitik

År 1887 försvann sedlighetsfrågan ur fokus för några män i ledande positioner inom det litterära etablissemanget. Genom en rad sammankopplade förändringar skapades så småningom ett litterärt fält där autonomi var stor. Det innebar konkret att vid bedömningen av litteratur

blev tendens demeriterande då värde skulle utmätas. Den tendens och människosyn som fanns i litteratur som bedömdes som god kunde, efter nya kriterier, bortses ifrån eller stämpas som neutral om man delade idéerna. Tendens kopplades dessutom starkt till kvinnliga författares texter. De olika estetiska värderingar som framfördes kunde snart inte granskas med auktoritet av någon utanför nybefästa yrkesgrupper och professioner dit kvinnor enbart fått villkorligt tillträde.

Att många kvinnor reagerade på omorienteringen på det litterära fältet framgår av en livlig debatt i *Framåt* runt årsskiftet 1887. Debatten initierades av en ung student och författare, pseudonymen Stella Kleve, som gick till attack mot samtidens framgångsrika kvinnliga författare. Hon skrev att när ett problem blivit så ofta behandlat som äktenskapsfrågan så hade det ”spelat ut sin roll i litteraturen, och den författare, som i det oändliga blir vid att behandla det, blott för att ge uttryck åt sin egen indignation – den riskerar att istället för intresse för saken väcka ledsnad, ja, ovilja.”⁹³

Ola Hansson kom med kritik i samma riktning. Hans inlägg bemöttes av signaturen A. C.⁹⁴ Hon ansåg att den objektiva vetenskaplighet, som de unga i Zolas efterföljd hävdade, inte existerade. Den användes som legitimering vid bedömningar:

För flertalet kvinnor, som inträda i litteraturen, är det oerhörda målsmannavälde och den oerhörda sedliga råhet de funnit hos männen det som djupast gripit dem. Så länge de blott bekämpade målsmannaväldet, hälsades de med sympati af framstegspartiet, därför att frihet och jämlikhet är något som, i alt fall i teorin, tilltalar. Men så snart kvinnorna kommo med sina sedlighetsanspråk, då blef det annat af: då gälde det icke längre att medgifva en annan utsträckt frihet utan att inskränka sin egen, och det är någonting bra mycket svårare. Häri ligger egentliga orsaken till den kamp mot kvinnorna, som på de senare åren uppflyttat. Man bekämpar dem i romaner – Garborg i Norge, Pontoppidan i Danmark, Strindberg i Sverige – och nästan ännu

ifrigare, fast ofta utan att själf veta innersta orsaken, i kritiken. Strindberg är som alltid den uppriktigaste och konsekventaste, och den ende som fullt öppet öfvergifvit äfven kvinnans andra anspråk, jämlikhet. Det är kvinnans sedliga uppfattning, som stött männen för hufvudet, och den tendensen är det framför allt man icke kan med; där den framträder, där talar man mest om indignationslitteratur.

A.C. drog alltså slutsatsen att det var lätt att vara radikal då det handlade om att ge andra utsträckt frihet, så länge denna frihet inte inskränkte de egna manliga privilegierna. Hon uppmanade de män som nu vände sig mot ”indignationslitteraturen” att inte dölja att det handlade om en strid mellan två principer:

Det är två olika åskådningar som mötas, frågan är huruvida det, som man med ett något olämpligt namn kallar sedlig renhet, är ett berättigadt eller icke berättigadt kraf, om det är i verklig mening sedligt eller icke. Förhållandena hafva fört med sig, att den förra meningen mest omfattas af kvinnor, den senare mest af män. Låt då striden stå mellan dessa båda principer och fördöm icke som indignationslitteratur, då kvinnorna i dikten försvara sin uppfattning, därför att du själf har en annan.

A.C. anför här i stort samma argument som Grundtvig. Mot slutet av inlägget formulerar A.C. rent ut, att det bakom konstpolitiken doldes en könspolitik där unga och äldre män stod för likartade synsätt, vilka styrde deras bedömningar:

Det är alldeles samma förhållande med våra unge kritici som med de äldre: så snart en boks tendens icke tilltalar dem, så stämplas och afstraffas arbetet som ett brott mot konsten. De unge äro härvid fullständigt lika ärliga och naiva som den äldre riktningens män. De ha ingenting lärt och ingenting glömt.

A.C. menar att moden och trender inom litteraturen bör förstås utifrån en vidare horisont där intressen och politik ingår.

Gunnel Weidel som skrivit om tidskriften *Framåt* tror att det är författaren Alma Cleve som döljer sig bakom signaturen A.C.⁹⁵ Det förefaller vara en riktig bedömning. Cleve utvecklade sina åsikter och skrev åren kring 1900 ett par småskrifter i estetiska frågor. Dessförinnan hade hon behandlat äktenskapsfrågan i ett dramatiskt läsestycke samt utgivit en samling berättelser och två romaner. Om Alma Cleve finns nästan inga uppgifter i biografiska uppslagsverk, men genom vad hon senare publicerade går det att skapa sig en uppfattning om hennes ideologiska utveckling. Hon fortsatte att fördjupa sig i tidens filosofiskt-estetiska teorier och hon kommer att få en nyckelroll i min fortsatta framställning.

Denna debatt i *Framåt* är ett av de sista tillfällen då kvinnor i en vidare offentlighet kan tala klarspråk i frågor om värde och vad som är god litteratur. Diskussioner om värderingsnormer begränsas snart åter till institutioner som domineras av män. Det sker samtidigt även en ökad differentiering av litteraturen som innebär en skärpning av gränserna mellan högt och lågt.

Alma Cleve

Alma Cleve (1845–1927), född Caralma Öhbom var dotter till häradsskrivaren Kristoffer Öhbom i Göteborg. Under flera år efter faderns död arbetade hon som guvernant. Kring 1870 avlade hon, som en av de första kvinnorna i Sverige, studentexamen som privatist. Hon gifte sig 1874 med Per Teodor Cleve (1840–1905). Han var kemist och blev med tiden en framstående forskare inom mineralogi och biologi verksam i Uppsala. År 1871 blev han ledamot av Vetenskapsakademien och var fram till sin död ordförande i dess Nobelkommitté. Paret fick tre döttrar. Dottern Astrid Maria (1875–1968) gick i sin fars fotspår och blev kemist. Hon var den första kvinnan i Sverige som disputerade i ett naturvetenskapligt ämne. Även de båda andra döttrarna blev framstående inom de områden de valde. Agnes Cleve-Jonand (1876–1951) studerade konst i Paris och blev modernistisk konstnär. Célie Brunius (1882–1980) var journalist på *Svenska Dagbladet* och senare redaktör för *Bonniers månadstidning*. Alma Cleve undervisade själv sina döttrar. Hon hade många representativa uppgifter vid sin framstående makes sida.

